

Prof. O. Sild.

**Eestlaste vabaduse
järkjärguline kokkuvarisemine
keskajal.**

Äratrükk „Eesti Kirjandusest“ 1926.

Tartus, 1926.

Prof. O. Schild.

99.73

Eestlaste vabaduse
järkjärguline kokkuvarisemine
keskajal.

Tartus, 1926.

Prof. O. Sild

9973

Eestlaste vabade

Järgijärgul

„Postimehe“ trükk, Tartus 1926.

A 4492.

2

Tartu 1926

Sissejuhatuseks.

Kui me eestlaste kõige vanema ajaloo tegemist teeme, on uurimisele suuremaks raskenduseks asjalugu, et meil pole eestlaste eneste poolt mingisuguseid kirjalikke teateid olemas. Kõik teated on pärit võõrastelt, enamasti vastastelt. Nende viimastegi teadetest on palju kaduma läinud; sellest, mis säilinud, esineb praegu mõni osa jällegi ümbertöötatud redaktsioonis. Vastased ja võõrad rääkisid eestlastest harilikult ainult niipalju, kuivõrt eestlased olid teguriks, mida tuli avalikult arvestada. Läti Hindreku kroonikas kuuluvad eestlased peategelaste hulka, järgnevad ajaraamatud nimetavad neid juba harvemini, kuigi veel kaunis sagedasti. 14. aastasaja kirjeldusel ei pääse ükski ajaraamat mööda 1343. a. vabadusevõitluse kirjeldusest, vähemalt nimetusest. Viimaks aga kaob võõraste ja vastaste kirjutatud ajaloo veergudel eestlastel individuaalne, teguvõimas ilme talupoegade hallis, passiivses, ühetaolises massis.

Kuigi me eestlaste ajaloo käigu saadusi üldistes joontes tunneme ristiusu ajast peale, ei ole siiski kõik üksikasjad küllalt selged. Pealegi ei taha me ainult arenemiskäigu saadusi teada, vaid arenemiskäiku ennast näha, mitte ainult seda teada, mis teised tegid eestlaste suhtes, vaid mis eestlased ise tegid, ise tundsid, missugused nad ise olid. Eesti rahva ajaloos ei ole eestlased mitte esimesel joonel objektiks, kuigi neid kasvaval määral seks hakati tarvitama, vaid ikkagi peasubjektiks: endi ajaloole on nad kõige pealt ise mõõduandvad!

Nii on eesti ajaloo ja kirikuloo lähtekohaks ning subjektiks eestlased ise; nende eneste sammude ja seisukorra peale tuleb pea-tähelepanu pöörata ja nende tõelisi jälgi tuleb otsida ajaloo ning olukordade keerdkäikudest,

nende tõelisi jala-astmeid tuleb ära tunda ja aimata vastaste ning võõraste kirjutustest, osalt ehk ka mälestusmärkidest, mis nad on maha jätnud või milledega neil oli teatavaid suhteid. Nende tõeliste jala-astmete abil võime selgust otsida tee kohta, mida nad on käinud või põhjustel pidanud käima, eesmärkide kohta, milledele nad on püüdnud, seisukorra kohta, milles nad olid, kui nad need jäljed maha jätsid.

Vanemast ristiusulisest ajajärgust on iseäranis tumedad need aastad, mis järgnesid Läti Hindreku kroonikas esinevale ajale. Nende järgnevate aastate sündmuste kohta on iseäranis silmapaistev küsimus: kuidas kujunes tegelikult ja üksikasjaliselt ristiusu ning ristiusuliste valitsuse maksmapanek eestlaste seas ja kuidas kujunes ühenduses sellega eestlaste vabaduse täielik kokkuvarisemine?

Ristiusu toojate esimesed peanõudmised pärismaalastele olid:

a) pärismaalased võtku vastu kristlaste seadused ja õigused, ristiusu kord ja ike (Christianorum leges recipere — Läti Hindreku kroonika XIX, 8; omnia jura Christianitatis, jugum Christianitatis — sama teos XV, 1 ja teised kohad);

b) pärismaalased võtku vastu ristiusulised preestrid ja ristimine (sacerdotes suscipere, baptizari — s. t. XIX, 2);

c) mõlemad eelmised nõudmised kuuluvad ühte ja esinevad seepärast ka üheskoos: pärismaalased võtku vastu preestrid ühes kõigi ristiusuliste õigusega (sacerdotes cum omni jure Christianorum recipere — s. t. XXXIX, 4).

Kõige pealt vaatleme seepärast, kuidas oli järgneval ajal tegelikult lugu ristiusuliste valitsuskorra tunnustamisega ja ristiusu maksvusega eestlaste juures. Siis räägime eestlaste elujärgest ja kuidas see orjuseks kujunes.

I.

Võõra valitsuse tunnustus.

Läti Hindreku kroonikas XXIX, 1 loeme, et pärast Tartu äravõtmist saatsid ümberkaudsed rahvad, niihästi venelased kui mereäärsed eestlased ja saarlased, semgallid ja kurelased, niisamuti ka leedulased, saadikuid annetus-

tega Riiga, soovides sakslastega rahu-vahekorda. Viimased olid nõus ja rahu levis üle maa. „Ja eestlased tulid välja oma kantsidest (de castris suis), ehtasid jälle üles oma mahapõletatud külad ja oma kirikud... Ja kui nad põhjalikumalt ristiisku tundma õppisid, tunnustasid nad Jeesust Kristust, Jumala poega. Ja iga rahvas hingas Jumala varju all ja kiitis teda, kes on kiidetud igavesti.“

Lugedes seda kohta ja sarnaseid lauseid võiks arvata, et ristiusk ja ristiusuliste valitsus on kindlasti maksma pandud vähemalt nende eestlaste seas, kellest siin ligemalt juttu on, ja lõplikult kõigi eestlaste seas pärast XXX peatükis kirjeldatud Saaremaa allaheitmist 1227. a. Enamasti nii kujutataksegi omale asja käiku. See ei ole aga mitte päris õige. Ristiusu maksvuse kindlust ja osalt ka ristiusuliste valitsuse maksvust ning püsivust tuleb järgnevate aastakümnete, õigemini järgneva aastasaja kohta tublisti piirata ja ajuti isegi eitada.

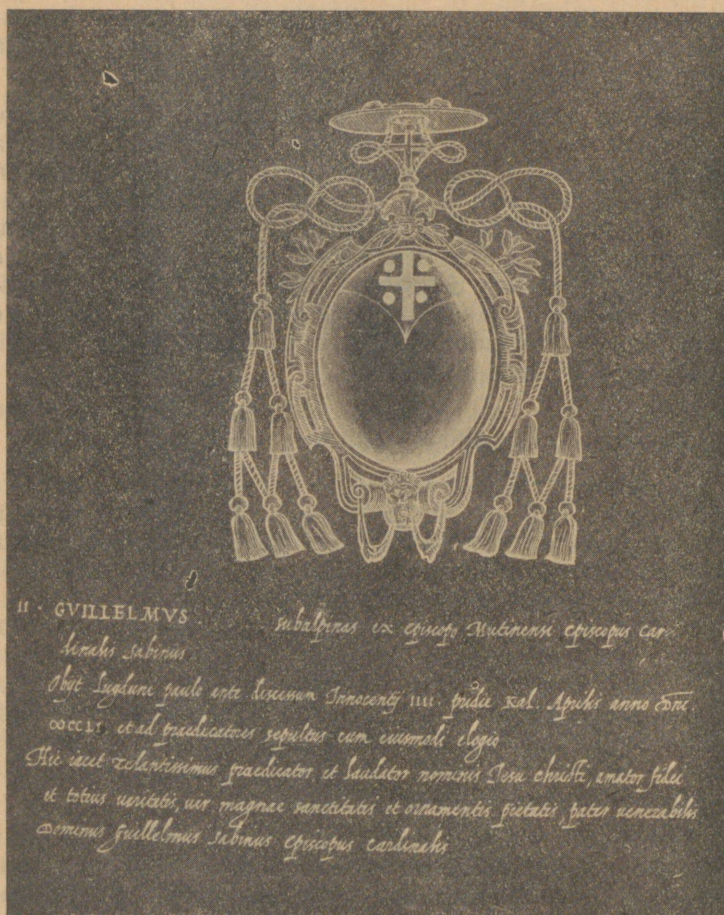
Rahu, millest Läti Hindrek ülistavalt rääkis, ei olnud sugugi püsiv, ristiusuliste valitsus sugugi veel kindel.

Missugune sakslaste valitsus näit. S a a r e m a a suhtes ka pärast suurt 1227. a. sõjakäiku oli, näeme sellest, et lüübeklased saarlastele kirjutasid, abi paludes taanlaste vastu. Piiskopp Albert, ordumeister Volquin, Riia kodanikud ja teised sakslased Liivimaal teatavad selsamal 1227. a. lüübeklastele rõõmuga, et saarlased nende kirja on sõbralikult vastu võtnud, on lubanud abi anda ja piiskopi, ordu ning teistega üheskoos sõda pidada ja rahu teha, kõiges nende käskusid kuulda võttes (Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, lühendatult U. B. 98). Tähen­dab, saarlasi peavad sakslased siin ometigi peaaegu enam kui liitlasi kui allaheidetuid arvestama.

Taanlased katsusid, nagu teadetest paistab, maad valitseda oma poolt määratud või kinnitatud eesti vanemate kaudu, kelle võimupiire nad ehk laiendasid. Kuid Taanile alluvad eestlased ei tahtnud ka niisuguse valitsusega hästi leppida; vahest ei meeldinud paljudele ka vanemate määramine ja võimu suurendamine, vahest kaebasid vaesemad rõhumise üle (v. Brandis'e kroonika lhk. 114 ja 116; G. v. Brevern, Der liber census Daniae..., 1858, lhk. 106, 135).

Igatahes sooviti taanlaste alt lahti saada ja astuti ühendusse sakslastega. Läti Hindreku teatel (XXIX, 6) kutsusid Viru vanemad sakslasi oma maakonda. Otepää jäi ka

sakslaste ajal, nagu ennegi, tähtsaks keskkohaks Ugaunias, kuni Tartu ta aegamööda tagasi tõrjus. Otepääs olevad sakslased ühes saatjatega asusid Virumaale ja ajasid taan-

1. pildistus. Moodena Villem'i õuemärk ja hauakiri.

(Onuphrius Panvinius'e käsikirja järele Müncheneri riigiraamatukogus, cod. lat. monac. 158, fol. 5v).

lased minema. Kui sel ajal Liivis viibiv paavsti saadik Moodena Villem sellest kuulda sai, võttis ta tüli alused maakonnad paavsti valitsuse alla, kuni paavst tüliküsi-

mused otsustab. 1226. a. võttis ta järvalased ja virulased paavsti otsekoheise valitsuse ning kaitse alla. Kõigist kokkukogunenud Viru vanemaist määras ta vanemad ja kohtunikud (L. H. XXIX, 7). Vahest olid need tema poolt suuremate volitustega varustatud vanemad ja kohtunikud. Paavsti asevalitsejaks jäi magister Johannes (tema asemikuks oli ajuti keegi Hermodus).

Võib-olla oligi eestlaste kavatsus neis maakondades, sakslaste abiga taanlastest lahti saada ja siis kuidagi ka jälle sakslastest, vahest ka paavsti saadiku toetusel. Teatavas mõttes oli see kavatsus siitsaadik paavsti asemiku abiga õnnestunud. Kuid lugu lõppes kahjuga, mida pärast ei saadud enam täiesti parandada. Paavsti saksameelse asevalitseja vastutulekul võttis ordu kõik enne Taanile, nüüd paavstile alistuvad maakonnad oma alla ja tõrjus viimaks taanlased ka viimasest seisukohast, Tallinna lossist, a. 1227 välja: taanlased andsid lossi vormiliselt paavstile üle. Eestlased toetasid seda pööret avalikult või vaikides; nendest olid selles loos iseäranis tegevad järvalased, kelle pantvangid olid endisest ajast ordu käes. Varssi selgus eestlastele, et nende seisukord oli nüüd hoopis halvemaks muutumas ja et sakslastest veel raskem oli lahti saada. Kuna ordu muidu ei soetanud vasalle piiskoppide poolt temale antud mail, tahtis tema neil ilma piiskoppideta omandatud mail vaid ordule alluvate vasallide kaudu oma valitsust siin kindlustada. Pandi alus Harju-Viru (saksa) vasallkonnale, kelle võimu kasvamine pärast üheks Eesti vabaduse lõpliku kokkuvarisemise põhjustest sai.

Sellega ei tahtnud põhja-eestlased millalgi leppida, seda enam, et ordu sissetikkumine näis paavsti korralduste vastu käivat, nagu seda 1228. a. keegi, kes ennast paavsti saadikuks nimetas (Brevern'i arvamise järele endine Tallinna Taani piiskopp Wessel), neile seda kinnitas, et nad vabad pidid olema ordu alt, ja ehk isegi (nagu Brandis'e kroonika teatab) ordu ning ordumeistri Volquin'i kirikuvande alla pani. Harjulased ühes mõne endise Taani vasalliga tõstsid sõda ordu vastu ja ilmusid Tallinna lossi alla. Ordul oli kibe käes; tal õnnestus aga neist siiski jagu saada, saaki ja lunastusraha saada vangidelt, kes põlemapandud kirikus vangi võeti.

Tekkinud seisukorraga ei jäänud eestlased siiski rahule, ei leppinud Taani kuningas, ei võinud ka paavst leppida. 1238. a. pidi ordu endised Taani maakonnad Taanile tagasi andma, paavsti ja kardinaalkolleegiumi otsuse põhjal (24. II. 1236), ainult Järvamaa jättis Taani kuningas ordule. Ordu

ja asevalitseja endised laenumehed pidid oma laenu-õigused kaotama, kuid kuningas leppis viimaks järele, et suurem osa ordu Saksa vasalle maale jäi — eestlaste kahjuks. Ordu pidi ka lunastusraha, mis ta vangidelt saanud, tagasi andma. Brevern (Der liber census Daniae..., 1858, lhk. 166 jj.) arvab, et ainult Taani vasalle oli lunastusraha eest vabaks lastud, mitte aga vangilangenud mässulisi eestlasi, kes küll lihtsalt surmatud. Kuid Brandis'e kroonika, mille põhjal Brevern asjakäiku arendab, räägib kogu selles loos (lhk. 116, 117) ainult eestlastest. Ka Brevern kujutab veel tihti asjaolusid eestlaste ja sakslaste suhtes palju hilisema aja (orja- ehk pärisorjuse-aja) ideoloogiat seisukohalt.

Ka Ugaunias ja Sakalas ei olnud eestlased veel nõus igal tingimusel oma turja painutama. Paistab, et üks osa eestlasi toetas venelasi, kui need sakslastega sõjajalal seisis; nii arvatavasti 1234. a., kui venelased tungisid Tartu piirkonda, vist kättetasuks Tartu, peaaesjalikult Otepää sakslastele, kes 1233. a. röövkäigu tegid Novgorodimaale (kuni Tessovo'ni). Venelased piirasid siis Tartu lossi, vangistasid ja tapsid ühes „paganatega“ vastristituid, rüüstasid Kärkna kloostrit (Hildebrand, Livonica..., 1887, nr. 21, 25. 28).

Kui Mõõgavendade-ordu meister Volquin Saule juures 1236. a. leedulastelt rängasti lüüa sai ja langes ühes teiste ordurüütlitega, tegid saarlased enese vabaks (ka kurelased ja semgallid asusid vastupanekule). Alles 1241. a. teeb ordumeister saarlastega uue lepingu (U. B. 169). Kestis ainult mõned aastad ja saarlased on jälle vabaduse eest võitlemas. Uuesti tehakse nendega leping, esmalt ordumeister Andream poolt (1248—1253) ja siis ordumeister Anno poolt a. 1255 (U. B. 285).

Durbeni lahingus 1260. a. leedulastega otsustavad kurelased ja ühes nendega eestlased lahingust mitte osa võtta, et sakslaste alt vabaks saada. Nad lahkuvad sõjaväljalt, sakslaste katastroofiline kaotus on osalt selle tagajärjeks: ordumeister ja 150 orduvenda langevad. Kurelased ja saarlased ei tunnusta avalikult sakslaste valitsust, Leedu kuningas Mindaugas taganeb ristiusust, venelased rüüstavad ja põletavad Tartu linna. Saarlased annavad varemini alla, kurelased alles 1267. a. erilepingu põhjal (U. B. 405).

1299. a. 18. III. (U. B. 581) räägib paavst Bonifatius VIII oma kirjas, ta olevat kuulnud, et Eestimaa „paganad“ on sagedasti mässu tõstnud Taani kuninga ning ta vasallide vastu ja tahavad nüüd viimaseid hävi-

tada, nii et ristiusuliste seisukord ülepea väga kõikuv ja kardetav näib olevat.

Voldemar-Erichi laenumeeste õiguses (a. 1315) käib peat. I § 2 järgmiselt: „Sest et (aga) maid paganate, leedulaste, venelaste ja karjalaste poolt hädaoht varitseb, nad ka veel sisemiselt maainimeste poolest rahutud on.....“ (Wente de Lande (auerst) vor den heyden, Lit-towen, Russen und Carelen varlicken liggen, nock inwendig von den Landtlueden unseker sint.....).

1343.—1345. a. puhkes lahti suur vabadusvõitlus Harjus, Läänes, Saares, järelkajaga Otepääs, Vastseliinas, vahest ka Viljandis ja kättetasu-retkes Leedu sõjaväe abil. Isegi seekord, kuigi võitlus ebaõnnestus, tegi ordumeister Dreylöwen saarlastega 1345. a. veel rahulepingu.

Et see võitlus mitte harilik talupoegade mäss vaid puhtsotsiaalses mõttes ei olnud, nagu hilisemad kroonikud seda kujutavad, vaid ühtlasi poliitiline-rahvusline vabadusvõitlus, selgub vanemaist, enam-vähem kaasaegseist kirjutusist. Võitlejaid ei nimeta vanemad allikad mitte ühtlase seisusliku nimetusega „talupojad (buren)“, nagu Russow¹⁾ ja osalt ka Renner²⁾ (kus ta oma keelt räägib, nagu sissejuhatuses (lk. 5) ja harukorral ka kirjelduses), vaid rahvusliku nimega: „de Eesten“, „de Harrieschen“, „de Wikischen“, „de prinzipal Eesten“ (Bartholomäus Hoeneke, Livländische Reimchronik 1315—1348, välja annud K. Höhlbaum, 1872, lk. 19—27). Renner'il esineb „buren“ lk. 29—31 (järjekindlalt) ja tuleb vist Renner'i oma arvele panna, nagu need kohad ka muidu mõnes suhtes vist ei vasta algredaktioonile, näit. Viljandi loo suhtes ja osalt ehk ka saarlaste loo suhtes.

Tsistertslaste ordu Pommeri Oliva kloostri vanem kroonika (vanema ühtlase osana ulatub kuni 1350) nimetab äralangenuid: (Dacones) Eystones et Osolienses (Scriptores Rerum Prussicarum; I, lk. 721).

Liivi ordumeistri kaplan Hermann de Wartberge (Chronicon Livoniae, ulatub kuni 1378) nimetab eestlasi sündmuse kirjelduses: neophiti Revaliensis diocesis, neophiti Osiliensis diocesis, Osiliani (Scriptores Rerum Prussicarum II, lk. 70, 71, 72). Marburgi Wigand'i 1394. a. lõpetatud kroonika ladinakeelses tõlkes nimetatakse eestlasi Ystenses

1) Russow nimetab oma kroonikas võitlejaid „de vprörischen Buren“, „de Harrisschen Buren“, „de Wykeschen Buren“, „de Oeselschen Buren“, „de Vellynschen Buren“ jne. (lhk. 24, 25, 26).

2) Eestlands Livländische Historien, välja annud R. Hausmann ja K. Höhlbaum, Göttingen, 1876.

resp. Eystenses, Osalyenses et ceteri vulgares, ehk Ystenses, Hargenses, Osalienses (Scriptores Rerum Prussicarum II, lk. 502, 503).

Eestimaa vasallide dokumendis 16. V. 1343, niisamuti ka Tallinna piiskopi, vaimulikkude, vasallide ja linna dokumendis 27. X. 1343 nimetatakse eestlasi: Estones infideles.

Liikumine oli sihitud eeskätt (Saksa) vasallide ning kõige saksluse vastu ja selle korra vastu, mis säärast vasallide vägivalda ning võimu sallis ja seda ei kõrvaldanud. Võõra ikke rõhuvamaks osaks osutusid viimaks vasallid, keda sellepärast kõige pealt sooviti ära pühkida. Vasallide ja nende toetajate hävitamisega taheti poliitilist vabadust saavutada, igatahes valitsuskorra ja olukorra muutus läbi viia¹). Esmalt läkitati saatkond kuninga juurde kaebama, kuid saatkonda ei lastud kuninga juurde (Marburgi Wigand'i kroonika, 31). Pöörduti ka ordu poole kaebustega. Ordu simuleeris vahest osavõttu eestlaste saatusest ja õiglust nende vastu. Ordumail oli vähe vasalle ja nende mõju ei olnud seal suur. Seepärast võisid eestlased loota, et vasallide ülevõim ja vägivald ei võinud ordule meeltemööda olla. Pealegi oli ordul mõju ka Taani vasallide kohta. Eestlased unustasid aga ära, et ordu ise enam kui saja aasta eest Harju-Viru saksa vasallkonnale aluse pani ja 1304 Taani-Eestimaa vasallidega lepingu tegi (U. B. 608).

Eestlastel oli küll teada, et ordu ise Taani Eestimaad omale ihaldab, ja tekkivaid võitlusi Taani ning ordu vahel oleksid siis eestlased ära kasutada võinud; sealjuures ei arvestatud aga küllalt, ühelt poolt, endisi kogemusi, et ordu oma salakavala taktika varal võidu korral ometigi eestlaste seisukorda ei parandaks, ja, teiselt poolt, tõsiasja, et Taani oli juba ise mõtisklema hakanud Eestimaad edasi anda või kasulikult ära müüa. Suurimaks petlikuks ja halastamata vaenlaseks osutus eestlastele nende vabadusvõitluses just ordu. Seisukorda ei suutnud palju muuta ka appi kutsutud Soome-Rootsi, Vene ja Leedu abiväed, mis hilja kohale jõudsid.

1) Kõnes oleval ülemineku-ajal oli eestlastel veel hoopis teissugune tähendus kui hilisemal orjuseajal, ja ühenduses sellega oli ka 1343. a. vabadusvõitlus suure ulatusega, nagu dr. J. Luiga seda kirjeldab (Eesti vabadusvõitlus 1343—1345, 1924. a.). Kõiki dr. Luiga väiteid ei saa küll omaks võtta; näit. on seletus, nagu oleks eestlaste vabadusvõitlus algusest saadik otse ordu vastu sihitud, vastolus allikatega ja vajab kunstlikku interpretatsiooni: nimetused „militēs“, „nobiles“, „clientes regis“ ei tähenda siin mitte ordurüütleid (lk. 166, 167), vaid käivad vasallide ehk vasallidest isikute kohta, jne.

Meil ei ole teateid terve ülemineku-aja kohta ja see-
pärast ei tunne me kõiki sündmusi sellest ajast, aga juba
sellest, mis eespool esildatud, võime järeldada, et sakslaste
valitsus 14. aastasaja keskeni ei olnud kuigi kindel eest-
laste maal. Eestlased tunnustasid ristiusuliste valitsust üldi-
selt niipalju, kui see möödapääsmata oli ja häda seks sundis,
selle mõtte ja lootusega, et see tunnustuse tarvidus varssi
jälle kaob. Seks püüti ka kaasa mõjuda, harilikult kääri-
meeleolu alalhoidmise ja passiivse vastupaneku abil, või-
maluse järele aga ka, olukordi ära kasutades, aktiivselt
välja astudes, mis mõnel pool vahel ka õnnestus, aga ainult
ajutiseks. Alles viimase suure vabadusvõitluse järel hakkab
lootus kustuma ja võõra valitsuse tunnustus ning maksvus
kujuneb püsivaks.

II.

Ristiusu maksvus.

Kuidas oli lugu ristiusu maksvusega ja tunnustusega
eestlaste seas kõnesoleval ülemineku-ajajärgul? Rahutege-
mistel kohustati eestlasi, pantvange andes ristiusu iket ja
õiguslikku korda vastu võtma, ristiusu preestreid vastu
võtma, neile lubades vabalt ristiusu talitusi toimetada.
Neid kohustati ennast ristida laskma ja määratud maksusid
maksma (v. näit. L. H. XXX, 5; XXIX, 4). Neid kohus-
tati juhtuval korral ka ristimist alal hoidma (baptismum
servare, XX, 6). Suur osa ristiti enamasti sealsamas, teiste
ristimist jätkati siis pärast. Iseenesest jääb võimalus lah-
tiseks, et kõik ennast ometigi ristida ei lasknud. Teised
olid ennast ristida lasknud, aga heitsid ristimise enesest
pärast jälle ära, juhtuval korral ennast tast paganausu
kombe järele puhastades¹⁾. Teistel jälle ei olnud risti-
usust muud kui ristimine ja pidasid muidu paganu-
sest kinni.

Teiselt poolt võiks iseenesest oletada, et oli ka vast-
ristituid, kes hakkasid ristiusu poole hoiduma. Et teada
saada, kuidas eestlaste seas ses suhtes tegelikult lugu oli,
tuleb sellest ajast pärit olevaid kirjutusi läbi vaadata ja
püüda nende põhjal, kui võimalik, selgusele jõuda.

Et eestlaste kohta käivatest paavsti ja teiste isikute
kirjadest paremini aru saada, vaatleme üht endise aja
paavsti kirja a. 1199 (U. B. 12), kus paavst Innocentius III
kutsub ristisõjale Liivimaale Saksi ja Vestfaalia usklikke.

1) Veel Valga maapäeval 1422. a. pidasid maaisandad tarvilikuks
ära keelata, ristimist enesest ära pesta.

Ta seletab, et osa liivlasi on Meinhard ristiuse poöranud, kuid inimsoo vaenlane oli kade nende poördumise pärast ja kutsus nende vastu esile ümberkaudu asuvate paganate tagakiusamise (persecutionem paganorum circum adiacentium), kes püüavad vastristituid ja ristiuse nime sellelt maalt hävitada. Ristisõdijaid ongi tarvis, et vastristitud usust jälle ei taganeks ega jääks kaitseta paganate pealekippumiste vastu (a paganorum incursibus). Ristisõdijad astugu Jumala nimel võimsasti võitlusse, kuni Liivi kiriku ümber asuvad paganad (pagani, circa Livoniensem Ecclesiam constituti) ristiuseulistega rahulepingud teevad ja tehud rahulepinguid ka peavad.

Siin on selge, et nende „ümberkaudu asuvate paganate“ all tuleb esimesel joonel mõista paganausulisi liivlasi (suurem osa nendest oli sel ajal alles paganausku), kes vastristitud suguvendi vihkasid, kimbutasid ja taga kiusasid, isegi surma saatsid, nagu Läti Hindreku kroonikast näeme (näit. X, 5). Kaugemas mõttes võiksime ju nende „paganate“ alla arvata ka teisi paganausulisi rahvaid, nagu leedulasi, kes ka liivlaste maale tungisid, kuid ei võiks siiski nendest ütelda, et nad omale peasihiks oleksid seadnud just vastristituid hävitada. Võiks mõtelda ka eestlaste peale, aga nendega ei olnud ristiuseulistel võitlused veel alanud. Kõigest, mis öeldud, peame järeldama, et nende „ümberkaudu asuvate paganate“ all tuleb arvata peaaugjalikult vastristitute paganausulisi suguvendi.

Nüüd vaatleme vastavaid kirjutusi, mis käivad eestlaste või eestlaste maa kohta. Oma kirjas 19. III. 1220 (U. B. 49) nimetab paavst Honorius III Tallinnamaa eestlasi „Eestimaa paganaiks“ (pagani Estoniae), ehk küll Tallinna eestlased juba 1219. a. alistusid taanlastele. Kuid see nimetus kordub veel kaua. Võtame „Livonica“ (H. Hildebrand, 1887) nr. 21. See Gregorius IX kiri on kirjutatud 20. XI. 1234: paavst kutsub Riia piiskopi Nikolaus'e ja üksikud orduliikmed isiklikult ja terve ordu ning Riia linna oma prokuraatorite kaudu enese ette ülekuulamiseks paavstile saadetud kaebuste asjus nende vastu. Süüdistused käivad muu seas vastristitute (neophiti) rõhumise kohta iseäranis ordu poolt (21, 13). Ordu olevat ka „ümberkaudu asuvaid paganaid (paganos circumadjacentes)“ ja shismaatikuid venelasi üles kihutanud Lihula (tähendab Tartu) piiskopi ning katedraalkiriku vastu ja neile sõjariistu annud, kui nad Tartu lossi piirasid, maad laastasid, 450 vastristitut (neophitos) vangid võtsid ja tapsid (21, 25). Venelased ja need-samad paganad rüüstasid ka Kärkna kloostri (21, 28).

Et andmeid pole oletamiseks, et kõnesoleval juhtumusel ka mingisugused võõrad paganad üheskoos shismaatikute venelastega maale tungisid ning üheskoos venelastega teotsevad, ja silmas pidades, et sõna-sõnalt samasugune ütlus: „pagani circumadjacentes“ Innocentius III-da kirjas tähendas vastristitute paganausulisi või paganausule kalduvaid suguvendi, peame siingi otsusele jõudma, et siin teotsevad ühes venelastega paganausulised või paganausule kalduvad eestlased, kes ka vastristitute vastu vaenulikud on, kes piiskopi ja ristiusu poole hoiavad.

Teiselt poolt jälle öeldakse kaebuses, et ordu rõhub Järvamaa vastristituid sellepärast, et need kirikuga ühinesid (pro eo quod ecclesie adhererant, Livonica 21, 19). Ordu püüab piiskoppidele, kirikuile ja vastristituile orjuseiket peale sundida, niipalju kui see tema võimuses. Kui paganad pöörduvad ristiusku, teeb ordu nendega lepingu, et nad temale alalist maksu (censum) maksaksid, (kirikliku küm-nise (decimae) maksust neid jäädavaks vabastades (21, 32). Vahel takistavad nad koguni ristimist, et vastristitud ei alistuks kirikule ega seisaks kiriku kaitse all ja ordule ei läheks eriline maks kaduma (21, 33). Nad pressisid saar-lastelt 1000 oseriini (= 500 hõbemarka) ja takistasid neid ristimise ning ristiusu osaliseks saamast, niikaua kui nad mainitud summat ordule ei maksnud (21, 44). Nähtavasti olid ordul alles pöördumata paganate kohta erilised õigused, mis tal noorkristlaste kohta puudusid. Ordule ei olnud, vähemalt neil juhtumustel, ristiusu vastuvõtmine ja pöördumine mitte peanõudmiseks, vaid erilised maksud, õigused ja kasud. Juba 1233. aastast on üks kiri olemas (U. B. 129), kus kuningas Heinrich lüübeklastele ja saksa kaupmeestele Liivi- ning Ojamaal ülesandeks teeb Tartu piiskopile Hermann'ile abi anda, mitte ainult paganate vastu (contra paganos), vaid ka tema igasuguste vaenlaste vastu (contra quoslibet malefactores suos), sest et tema kaitseb kauge Eesti maakonnas Jumala ning püha Rooma riigi au paga-nate teotavate pealekippumiste vastu (contra insultus paganorum). Et „tema igasuguste“ vaenlaste all tuleb esi-mesel joonel arvata vist oma maa ordu, siis on vahest ka paganate all siin omamaalased arvatud või vähemalt ühes-koos võõraste maade paganatega mõeldud. Missugused need võõrad maad on, mis siin ülepea arvesse võivad tulla, näeme alamaal. Kui paganate all võõra maa paganaid tuleb mõista, mida iseenesest sagedasti võib juhtuda ja ka juh-tub, on need paganad oma rahvusnimega nimetatud või nad selguvad ometi kirjutuse kooseisust. Kus see nii ei

ole ja võõra maa paganaid arvesse ei tule, on oma maa paganaid ehk paganausu poolehoidjaid mõeldud¹⁾. Nagu Gregorius IX oma kirjas 19. II. 1236 oma saadikule Willem'ile seletab, ei võivat lubada, et usklikke (Christi fideles) rõhuvad paganad, kes on alles paganuse eksituses kinni. Usklikke tuleb nende eest võimsasti kaitsta, et neid mitte ainult ei saaks sundida ise tõeteelt kõrvale kalduma, vaid et nad, ise usus kindlasti juurdunud, teistele võiksid pöördumist mõjuvalt soovitada (U. B. 144).

Seesama paavst käsib 14. XII. 1240 Lundi peapiiskopkonnas ristsõda kuulutada, et kaitsta, kes (Taani) Eestimaa osades on ristiusule pöördunud (ad fidem Christiani nominis sunt conversi) ja kes usklikeudelt abi paluvad, kuna neid mitut moodi tülitavad ümbritsevad barbarid (a barbaris circumstantibus multipliciter molestentur), kes on väärjumalate teenijad suguvõsad ja pomiseja rahvas (gentes idolatres et populum murmurantem, U. B. 167).

Umbes samuti räägib paavst Innöcentius IV kirjas 20. II. 1245, tähendades, et Eestimaa osades ristiusule pöördunud (conversi) tülitavad ümbritsevad barbarid ja paganad (a barbaris et paganis circumstantibus multipliciter molestentur). Sellesamas asjas on kirjutatud ka sama paavsti kirjad Taani kuningale (Livonica 24 ja 25, a. 1245). Kui siin oleks tegemist võõra maa vaenlastega, oleks pealekippumine sihitud kogu maa vastu, mitte aga ainult noorkristlaste vastu.

Kui saarlased 1241. a. järele alistusid ja rahulepingu tegid ordumeistriga, seletas ordumeister rahulepingu sissejuhatuses, et tema juurde Läänemaale läkitasid saadikuid „usust taganenud saarlased (Osiliani apostatae), kes esinevad ristiusulistele ülivaenulikult ja kahjulikult“. Edasi on märkus, et nad oma vaenuliku olekuga ümbruskonna usklikeudele (fidelibus, in circuitu suo positus) ristiusu edusammusid ning kasvamist Liivimaal tublisti takistasid (U. B. 169). Rahulepingus määratakse tuleviku jaoks muu seas paganuse ohvrite eest karistused, niihästi sellele, kes ohverdab, kui ka sellele, kes teist laseb enese eest ohverdada (si quis ritu gentili immolavit et qui immolari fecit).

1255. a. rahulepingus nimetatakse rahulepingule eelnevat aega ärataganemis-ajaks (tempus apostasiae, U. B. 285).

1) Võiks arvata, et need Eesti vanemad, kelle Taani valitsus ametist tagandas ja kes siis sakslasi oma maale kutsusid, paganausu poole hoidusid, ja Taani valitsus nende asemele ristiusu poolehoidjad vanemad oli seadnud.

Pärast Durbeni lahingu kaotust (1260. a.) kutsub ordu asemeister Saksamaalt inimesi igast seisusest Kuramaale vasallideks ja teatab oma sellekohases kirjas lüübeklastele a. 1261, et Liivimaal üldse on ristiusk hädaohus, et paljud, kes paganusest olid lahkunud ja Issanda nime kummardasid, nüüd jälle vanu ebajumalaid teenivad. Eriti nimetatakse ärataganenud kurelasi (Curones apostatae, U. B. 362). Ka paavst nimetab kirjas 15. V. 1265, et suur hulk vastristituid on vanale eksitusele andunud (U. B. 385). 1299. a. 7. I. kirjas, milles Bonifatius VIII kutsub enese ette Liivi ordumeistri kaebelusena, loeme, et ordu hirmuvalitsuse (tyrannidem) tõttu nende üle, kes uuesti ristiisku pöördusid (de novo ad fidem conversos), paljud, kes muidu oleksid soovinud usklikuks saada (ad fidem converti), sel põhjusel tagasi tõmbusid pöördumisest (U. B. 577).

18. III. 1299 räägib paavst Bonifatius VIII sellest, et paganate ristiუსule vaenulik truudusetus (paganorum horrenda perfidia, statui Christianae religionis infesta) himustab segada usklikkude rahu ja on Taani kuninga ja tema vasallide vastu Eestimaa mitmel korral mässu tõstnud, tahtes hävitada vasalle, et paganate võimu laiutada. Et seda ei sünniks, teeb paavst Tartu ja Saaremaa piiskoppidele kohuseks vasalle kaitsta, et ristiusk jääks võitjaks (U. B. 581). Sama paavst tähendab oma kirjas 7. XII. 1300, et Tallinna piiskopkonnas on vastristitute kõrval „veel palju uskmatuid“ (civitas et dioecesis... positae sunt inter neophitos et plurimos etiam infideles), mispärast Taani-maale määratud interdikti laiendamine Eestimaa peale võiks kalduvust paganusele veel suurendada, sest et katoliku usku uuesti tagasi tulnud (ad fidem catholicam de novo reversi) ei ole usus veel täiesti kindlad ja neid avatlevad usust taganemisele pealegi piiri-äärsed venelased, karjalased, ingerlased, vadjalased ja leedulased (ad id per Ruthenos, Carelos, Ingeros, Warthenos et Lethuinos... quotidie impellantur), kes neile pea alatasa peale kipuvad. Neil põhjustel vabastab paavst Tallinna piiskopi ettepanekul selle piiskopkonna interdiktist (U. B. 591). Selle kirja järele oli Tallinna piiskopkonnas sel ajal uskmatuid noorkristlasi ja ristiisku uuesti tagasi tulnud kõikuvaid vastristituid.

Kaebekirjades ordu vastu tuuakse esile muu seas ka süüdistus, mis esines juba vaadeldud 1234. a. kaebustes: ordu ei ole ümbritsevate paganate püüdeid vastristitute vastu (paganorum circumpositorum narios conatus adversus dictos neophitos) mitte taltsutanud, vaid uskmatute

abi võitluses piiskoppidega kogu ristiusulise rahva taga-kiusamiseks ära kasutanud (U. B. 584) Niisamuti kaebab Saaremaa piiskopp, et ordu ühenduses usust taganenute ja uskmataute suure hulgaga (apostatorum et infidelium copiosa multitudo adiuncta) Saaremaale tunginud ja rüüstanud ning tapnud piirita. Samuti asusid nad ka Saaremaal piiskopi piiramisele Lihula lossis, pärast seda, kui nad olid uskmataute ning usust taganenute suure sõjaväe kokku kogunud (magno infidelium et apostatorum exercitu congregato). Ordu on ise või teiste kaudu mitu kirikut hävitanud, altareid röövinud, Kristuse ja Maarja pilte purustanud, hospidale põletanud ja hullemini toimetanud, kui teeksid uskmataud (U. B. 586). Tunnistajate ülekuulamisel 1312. a. seletatakse, et mitmed Saaremaa noorkristlased on „Kannele“ kirikus surmatud ja haavatud, piiskopi ees on vastristitud Haapsalus oma saadikute (Utnechat ja Phyledene) kaudu kaebust tõstnud ja paavsti ees oma foogtide (tähendab vist oma piiskopi foogtide) kaudu. Ordu-meeste hulgas on olnud kurelasi, kel ristiusust muud ei ole olnud kui ristimine (Reg. 737, a. 1312). Riia peapiiskopi kaebuse järele on ordu Saaremaal palju tuhandeid inimesi, rauku ja lapsi tapnud (Reg. 710, a. 1305).

Sarnased kaebused esinevad ka 1305. a. kaebekirjas (U. B. 616): ordu ei kaitse paganate pealekippumiste eest, ei luba koguni, et kerjusemungad „paganaille ja vastristituile (paganis et neophitis) Jumala sõna kuulutavad. Veel 1325. a. kordab paavst Johann XXII seda etteheidet, et ordu ei lase oma alal vabalt kuulutada Jumala sõna „paganaille ja uskmatauile“ (paganis et infidelibus, U. B. 700). 15. XI. 1336 käsib Tartu piiskopp Engelbert paavsti nimel muu seas, et säärast takistust ei tohi olla jutlustamiseks „paganaille ja uskmatauile“ (paganis et infidelibus, U. B. 778).

Ristiusu maksvuse ja tunnustuse küsimuse vaatlusel peame silmas pidama ka asjalugu, et üleskutsed ristisõdadele Liivimaale ei kustu ka pärast piiskopp Albertit veel kaugeltki; vahetevahel korduvad nad aasta aasta järel, nagu seda näitavad paavstide sellekohased kirjad, näit. kirjad, mis on kirjutatud 13. VI. 1260; 11. I. 1261; 4. II. 1261; 8. IV. 1261; 11. VIII. 1262; 12. XII. 1262; 23. V. 1263; 26. V. 1263; 5. IX. 1264; 17. IV. 1265; 15. V. 1265; 30. V. 1265; 31. V. 1265; 29. XI. 1265; 4. VI. 1266 jne. (v. U. B).

Alguses kutsusid paavstid üles ristisõjale enamasti noorkristlaste ja ristiusu kaitseks, pärastpoole peaasjalikult ordule toeks (nagu sellest pärastpoole ligemalt räägime),

sest ilma ordu ei saavat ristiusk Liivimaal püsima jääda ja ilma ristisõdijate toetuseta ei saa ordu püsima jääda; nii seletab näit. paavst Aleksander IV omas 11. I. 1262 kirjutatud kirjas asja seisukorda (U. B. 358).

Kõige selle ettetoodud materjali põhjal jõuame otsusele, et ristiusu maksvuse tunnustus eestlaste poolt 13. aasta-sajal ja 14. aastasaja esimesel poolel ei olnud tegelikult kaugeltki mitte üldine: oli vastristituid ja noorkristlasi (neophiti, conversi), kes valmis olid ristiusega enam-vähem leppima. Ühed neist hakkasid tõsisemalt ristiuse poole ja piiskoppide ning vaimulikkude poole hoiduma, teised vastristituid olid kõikuvad uues usus ja valmis sellest jälle taganema (apostatae, perfidi) ja siis juhtuval korral jälle ristiuse tagasi tulema (reversi). Teiselt poolt aga oli alguses neid rohkesti, kes teadlikult paganausu poole hoidusid (pagani, infideles), kes ainult sunduse tõttu ristiuse omal maal pidid sallima, kes vaenulikud olid noorkristlaste vastu ja võimaluse järele katsusid võõrast iket maha raputada ning ühes sellega ristiuse kaotada, juhtuval korral ka välismaa abi kasutades või oma toetust välismaalastele andes. Seesugusel olukorral oli noorkristlaste seisukord raske: tarbekorral otsisid nad seda enam tuge kristlastelt. Viimaste rõhumise pärast ja paganausule kalduvate suguvendade või ka võõramaa paganate ning venelaste pealekippumise resp. meelituste pärast oli noorkristlaste hulgas palju neid, kes ristiusest juhtuval korral taganesid, liiatigi üldistel vastuhakkamistel, nagu saarlaste, kurelaste juures ja teisel (perfidi, apostatae, abnegata fide relabuntur, infideles). Võitlustes ordu ja piiskoppide vahel katsus ordu paganusele kalduvate eestlaste vaenu ristiuse ning noorkristlaste vastu oma huvides ära kasutada, kuna noorkristlased hoidusid nähtavasti enam piiskoppide ja vaimulikkude poole.

Seesugust asja seisukorda arvesse võttes vaatleme nüüd veel, missugune oli vahekord ristiusega viimaks suures vabadusvõitluses 1343—1345.

Allikaid kriitiliselt vaadeldes peame otsusele jõudma, et suure võitluse peapõhjused on olnud poliitilised ja sotsiaalsed, nagu ka Hoeneke, Marburgi Wigand, Lüübeki Detmar, Novgorodi vanem ajaraamat, osalt ka U. B. 820 seda selgesti näitavad, ja mitte eeskätt usulised, nagu Oliva kroonika, osalt ka Wartberge Hermann j. t. väidavad. Küll on aga usulised motiivid kaasa mõjunud ja ärkvele tõusnud. Seda tunnistab juba Padise kloostri kallale kippumine ja 18 munga ning paljude võhikvendade tapmine

(Oliva kroonika), mõne kiriku põletamine Harjus (Wartberge Hermann, Hoeneke), mitmete preestrite uputamine Saaremaal (Hoeneke, Wartberge Hermann). Peale selle on Wartberge Hermann kuulnud kuulujuttu, et eestlased olla Tallinnat piirates röövinud Ristilöödu kaju tallinna-eelsest hospitalist ja poonud selle ülespoodud surnukehade kõrvale, löönud ka ühe ristiusulise poeplapse ristilöödud Issanda viisi risti.

Mitmed allikad tõendavad ka, et vastristituid taganes usust (a fide apostataverant — Olva kroonika; neophiti... abnegata fide relabuntur, perfidi — Wartberge Hermann; perfidi neophiti... in apostasiam relapsi — Tartu ja Saaremaa piiskoppide kirjajatkend¹). Teiselt poolt nimetatakse aga ka võitlejaid eestlasi: infideles, perfidi (U. B. 820) ja isegi pagani (Marburgi Wigand, lk. 502). Paistab, et isegi liivlased 1345. a. vahest veel mitte kõik ei hoidunud ristiusu poole, sest kui Leedu kuningas ordumaale tungis, tuli temale Siguldas vastu üks Liivi vanemaist, kes ütles, et tema olevat vastristitute ja kõige rahva poolt kuningaks seatud (dicens se a neophitis et communi populo regem constitutum — Wartberge Hermann kroonika, lk. 72), tähendab vahest, et üldrahvas ei koosne sel ajal veel ainult noorkristlastest.

Me peame aga kroonikute sellekohaste ütluste arvestamisel silmas pidama, et siin maal olevad sakslased püüdsid välismaale ja iseäranis paavstile sündmusi nii kujutada, et kõige pealt ristiusk paistaks hädaohus olevat, et selle läbi välismaalt ja paavstilt enam toetust saada. Kui näit. Liivi ordumeister saatis Preisi kõrgemeistri juurde abi paluma, rõhutas ta sündmuste kirjeldusel Marburgi Wigand'i kroonikas ristiusu hädaohtu enam, kui kroonik sündmuste kirjeldusel seda ise teeb. Nii nimetab ordumeister siin võitlejaid eestlasi „usu tagakiusajaiks (fidei persecutores)“; nad olevat kavatsenud „kõiki ristiniimesi“ hävitada (Marburgi Wigand'i kroonika, lk. 503).

Et võitlusest rohkesti noorkristlasi osa võttis, võib juba võitlejate suurest hulgast arvata ja niisamuti sellest, et „isegi raugad ja kõik noormehed (senes quidem et juvenes omnes)“ ühtemoodi vägivalda üle kirusid (Marburgi Wigand).

Et aga mitte kõik noorkristlased võitlusest osa ei võtnud, järgneb vaimulikkude, vasallide ja Tallinna raekogu deklaratsioonist 27. X. 1343 (U. B. 820), kus öeldakse, et ilma

1) v. Mittheilungen aus dem Gebiete der Gesch. Liv-, Est- u. Kurlands, XIII k., lk. 86.

ordu abita ei saaks Liivimaa kirikut kaitsta ja uskmatuid isandaile alistumisele ning kirikuga ühinemisele sundida, ja et kui mitte rutulist abi ei saaks, siis uskmatute (infidelium) arv liiga kasvaks, sest et ka teised vastristitud selles provintsis hakkavad teiste eeskujul rahutuks minema. Tähendab, mitte kõik noorkristlased ei olnud mässust osa võtnud Taanile alluval Eestimaal.

Kui tahaksime üksikasjalisemalt katsuda tõsisemate noorkristlaste esiletulevat mõju vabadusvõitluses ära märkida, võiksime ehk järgmist oletada. Ordu poole pöördusid kaebustega vasallide vastu eespool-nimetatud põhjustel ehk peaasjalikult paganausu poole hoidvad eestlased, sest et ordu püüdis, nagu me nägime, võitluses piiskopidega vahetevahel paganausu poole hoiduvaid eestlasi oma huvides ära kasutada ja sel korral nendega seltsida. Kuninga juurde läkitatavale saatkonnale antud juhtnöörides tuleb aga küll noorkristlaste mõju nähtavale, muidugi, kui Marburgi Wigandi referaat on täpne. Nad paluvad kaitset väljakannatamata rõhumise vastu, nad tahavad ennemini surra kui säärase ikke all elada, ja kui neid sest ei vabastata, „tahtvat nad kaevata Jumalale ja tema pühuritele“ (Marburgi Wigand, lk. 501).

Peab arvama, et paganausu poolehoidjate viha arvele ristiusu vastu tuleb panna Padise kloostri munkade ja vähikvendade (viimaste hulgas oli ehk ka noorkristlasi) tapmine, mõne kiriku põletamine ja ristiusulise poeglapse ristilöömine Tallinna all, kui seda ülepea on sündinud, mis kahtlane, sest et Wartberge Hermann, kes sellest räägib, seda juba kuulujutuks nimetab. Muidu aga on eestlaste ülespidamine ristiusu suhtes võrdlemisi mõõdukas ja leplik. Kui eestlased nõus olid alistuma rootslastele (Hoeneke lk. 20) ja isegi ordule (Hoeneke lk. 22), kui nad aga vasallidest lahti saaksid, siis pidi olema ikkagi iseene-
sest mõistetavaks eelduseks, et nad ristiusu maksvust tunnustavad. Marburgi Wigand'i meelest pidid eestlaste sõnad ja tingimused nii leplikeks osutama, et ta meeletule verevalamisele ordu poolt paremat põhjendust ja õigustust sel puhul ei leiagi kui arusaamatust, mis sel teel olevat tekkinud, et tõlk eestlaste leplikke sõnu hoopis vastupidi olevat tõlkinud! (v. Marburgi Wigand'i kroonika, lk. 502—503).

Saarlaste seisukoht näib ristiusule vaenulikum olnud olevat, nagu preestrite uputamisest, Pöide foogti ja ordurüütlite kividega surmamisest resp. ohverdamisest võib järeldada. Et neile ordurüütlitele alguses lubati Pöide lossist puutumata lahkuda, võiks ehk noorkristlaste mõjul

sündinud olla, missugust lubamist siis vahest peaausjalikult paganausu poolehoidjate mõjul rikuti, vahest ohverdamise otstarbel. Kuid Hoeneke kirjeldus nendest lugudest, nagu ka Viljandi loost, ei esine Renner'il küll mitte algupärasel ega täpsel kujul, nagu eespool juba mainitud.

Kõigest sellest, mis öeldud, võime järeldada, et suurest vabadusvõitlusest ka rohkesti noorkristlasi osa võttis. Ühenduses sellega kaldus neist üks osa jälle enam paganausele, kuid oli ka neid, kes võimalikuks pidasid ristiusulisteks jääda.

Oli ka niisuguseid noorkristlasi, kes vahest oma kristliku meelsuse pärast võitlusest veel osa ei võtnud.

III.

Siseriiklik olukord.

Tõuseb küsimus: kuidas kujunes tegelikult nendes poliitilistes ja usulis-kiriklikes raamides ning oludes sel ülemineku-ajal siseriiklik olukord siin maal?

Kogu Liivimaa oli pühendatud Neitsi Maarjale, olles Maarjamaaks (L. H. VI, 4; XIX, 7). Paavst võttis ta püha Peetruse ja enese otsekohese kaitse alla ning omanduseks, määrates, et ta ühelegi teisele võimule ei tohi alistuda (U. B. 45 ja 149). Seda asjalugu tuletati tihti meelde (v. näit. U. B. 584, 586, 661). Me nägime ka, et tülis taanlaste ja sakslaste vahel võttis paavsti saadik ka tüli-alused taani maakohad paavsti otsekohese valitsuse alla. Paavst Innocentius III kuulutas 20. II. 1213 (U. B. 26) Riia kiriku vabaks metropoliidi võimu alt, kuni ta üldkirikukogul selle kohta midagi kindlamat otsustab. Paavst Honorius III lubas esmalt 26. IV. 1217 Magdeburgi peapiiskopile Albertile alistada oma metropolitaanvõimule tema poolt pööratavad maakohad Liivimaal (Potthast, Regesta pontificum Romanorum, II, lk. 2080 nr. 5532 a; U. B. III, 42 a). 30. IX. 1217 (U. B. 40) volitas paavst Riia piiskopi asutama ristiusu levimisel uusi piiskopkondi ja uusi piiskoppe ametisse seadma. 30. IV. 1218 keelas paavst Breemeni peapiiskopile ristosidijate sõitu Liivimaale takistada (U. B. 41). 26. X. 1219 (U. B. 44) keelas ta korduvalt Breemeni doompapiitlile ja veelgi uuesti Breemeni peapiiskopile ning kapiitlile 21. XII. 1223 (U. B. 27) Liivimaa kirikut oma metropolitaanõigusele alistada katsuda. 28. X. 1219 võttis ta Liivimaa kiriku ja piiskopi püha Peetruse ja enese kaitse alla (U. B. 45) ja 21. XII. 1223 seletab ta Breemeni

peapiiskopile ja kapiitlile, et Liivimaa kirikud alluvad otseteed paavstile.

Vahepeal oli piiskopp Albert soovi avaldanud ise Liivimaa peapiiskopiks ja metropoliidiks saada, kuid Honorius seletab 7. XI. 1219 (U. B. 47), et kõiki olusid läbi kaaludes ei pea ta seda Liivimaa kirikule veel mitte tulusaks (id nondum expedire Livoniensi ecclesiae arbitantes), ja lükkab palve täitmise edasi. Olud Liivimaal ja Liivimaa kirikus olid siis ju tõepoolest kujunemata ja kindlusetu. Juba oli Taani kuninga poole pöördunud abi palumisega eestlaste vastu ja temale lubatud alistatavat maad oma riigiga ja selle kirikuga ühendada.

Kirjas 19. XI. 1225 saadik Willem'ile jättis Honorius III ka metropoolkonna asutamise küsimuse Liivimaal saadiku hoolde. Kuna tüli taanlaste ja sakslaste vahel suureks läks, ei võinud legaat juba selle pärast Liivimaa kiriku metropolitaanvõimu küsimust lõplikult lahendada, sest tuli ju sellega ka kohe küsimus lahendada, kui kaugele pidi siis Riia peapiiskopi kiriklik metropolitaanvõim ulatuma. Taani maakondade Tallinna ja Viru piiskopid allusid Taani Lundi peapiiskopile. Ka pidi saadikul paavsti huvide kohaselt küsimus tõusma: kas on see tarvilik ja soovitav, et Liivimaa kiriku eesotsas seisaks metropoliit, kuna need maad ju otseteed paavstile peavad alluma. Asi jäi nii, kuis ta oli, kuni 1246. aastani.

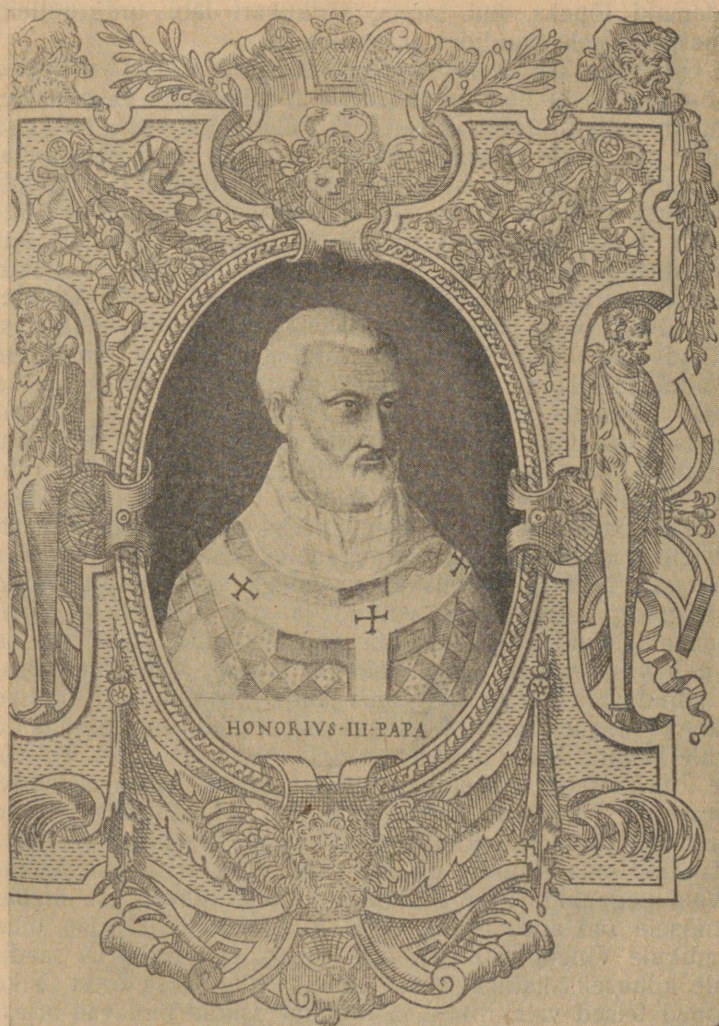
Piiskoppidele pidi ordu alluma. Määrus, et Mõõgavendade-ordu peab alluma Riia piiskopile ja teistele piiskoppidele, niisamuti kõik, mis kiriku ja vastristitute vabadusse puutub, pidi maksma jääma ka Liivi Saksa ordu kohta (U. B. 149), kui Mõõgavendade-ordu jäänused ühinesid Saksa ordu Liivi osaga. Idamaal muhameedlaste vastu võitlevail rüütliordudel olid aga suured eesõigused. Ka Saksa ordule oli paavst Honorius III (1216—1227) suuri eesõigusi annud, muu seas, et nad on piiskoppidest olenematud; paavst ise on nende protektor, on ordu piiskopp, keegi ei tohi ilma paavsti ülesandeta neid oma kohtu ette kutsuda, laenumehet vannet nõuda ega neid kirikuvande alla panna. Ordu moodustas nagu oma ette kiriku ja riigi (v. J. Clausen, Papst Honorius III, 1895, Bonn, lk. 273). Umbes samale seisukorrale jäi Saksa ordu ka Preisimaale asudes. Selle ordu haru Liivis pidi aga, nagu öeldud, seaduse järele piiskoppidele alluma. Aga juba Mõõgavendade-ordu oli piiskoppidest sõltumatust nõudnud ja enam-vähem maaisandaks saanud ordule jäetud maa-alal. Arusaadav on, et eespool-mainitud olukorra tõttu hakkas Liivi Saksa ordu enesele veel enam

sõltumatust nõudma ja pärastpoole koguni püüdma peapiiskoppi ja piiskoppe enesest sõltuvaks teha. Paavstid jäid esmalt Liivimaal alguses maksma pandud seadusliku korra juurde. Liivimaa eesotsas seisid piiskopid; need olid ka ristisõdijate juhid, isegi ristisõjast osavõtmisest lunastamise rahad olid piiskopi resp. peapiiskopi käsutada, kuni peapiiskopp 1251. a. lepingus orduga sellele õiguse jättis lunastusraha korjata (U. B. 218). Veel 1264 pidi ordumeister tunnustama peapiiskopi ja piiskoppide jurisdiktsiooni enese ja orduvendade kohta, nagu paavst seda ka Mõõgavendade-ordu ja Saksa ordu ühinemise puhul oli kinnitanud (U. B. 2745).

Piiskoppidele, kellele pidi ordu Liivimaal seaduse järele alluma, allusid pärismaalased-vastristitud, olles nendes kiriklikes ja poliitilistes raamides täisõiguslised kiriku liikmed ning alamad. Piiskoppidel oli Liivimaal ka ilmlik võim, mispärast juba piiskopp Albert ja siis ka mõned teised ennast keisrilt kinnitada lasksid püha Rooma riigi vürstideks. Paavstide ja ka mõne keisri esialgne ideaal oli: piiskopid ja vastristitud kuuluvad ühte kui ülemad ja vabad alamad, moodustades nii mõõduandva üksuse. Piiskopp ühes vaimulikkudega ja rahvas (episcopus, capitulum resp. clerus et populus, näit. Osiliensis etc.) olid veel kaua paavstide silmis ning seepärast ka kirjades paavstidele, mis neilt abi otsisid, kaks mõõduandvat peategurit (v. näit. U. B. 578, 584, 586 j. t.). Paavstid olid nimelt veendunud, et seesuguse korra maksvusel saab ristiusk kõige paremini sel maal levida ja siis ka püsima jääda. See oli paavstidele aga peajasjaks. Sellepärast korraldasid nad ka ristisõdasid Liivimaale esmalt just vastristitute kaitseks (v. U. B. 12, 144, 167, 174, 183).

Selle oma ideaali teostamisele kutsusid paavstid (ja mõned keisrid), vastupidiseid püüdeid ja nähtusi maha suruda katsudes, nagu meile mitmed säilinud kirjad ja dokumendid näitavad. Oma kirjas 3. I. 1225 (U. B. 71) Liivi ja Preisi noorkristlastele (ad fidem Christi conversis) võtab Honorius III nad Peetruse ja enese kaitse alla, et nad oma vabaduse osalisteks jääksid ja ainult Kristusele kuuluksid, alludes Rooma kiriku sõnakuulmisele. Oleks ju väga ebaõiglane, kui ristiusk pöördumise järel nende seisukord, milles nad uskmatuina olid, nüüd halveneks. Honorius III teeb ülesandeks oma saadikule Liivimaal vastristitud Rooma kiriku erilise kaitse all hojda ja kõigile, kes pöörduvad, täielikku vabadust (libertatem plenariam) lubada. Tuleb vastuvaidlemata tagandada kõik foogtid, kes seda mööda ei toimetata ja vastristitud koormavad, ja tuleb hoo-

litseda, et sääraseid vastristitute juurde enam ei seataks (Livonica 12). Juba enne (8. II. 1222) oli see paavst Seloonia piiskopile ja Väinasuu (Dünamünde) kloostri ülemale

2. pildistus. **Paavst Honorius III.**

(Onuprius Panviniuse käsikirja järele Münchени riigiraamatukogus, Cod. lat. mon. 157, fol. 206).

ning vanemale kohuseks teinud sammusid astuda, et mõõgavendade julm omavoli, kes vastristituid tülitavad, hirmutavad ja nende vara omale kisuvad, isegi kaelakohtuliku kohtumõistmise omavoliliselt eneste kätte on kiskunud, sedamaid lõpeks, kui tarvis, kirikukari läbi ordurüütleid sõnakuulmisele sundides (Livonica 6).

Gregorius IX seletab oma kirjas 5. V. 1227 ristiusku pöördunuile, et nad on kutsutud Jumala laste vabadusele, nad on uuesti sündinud veest ja Pühast Vaimust; kus aga Vaim on, peab olema vabadus, ja oleks väga ebasünnis, kui nad oleksid halvemais tingimuses ristiusku pöördunult (conversi ad fidem) kui siis, kui nad olid uskmatud (infideles), kuna apostli sõnade järele nendele, kes Jumalat armastavad, kõik peab heaks tulema. Sellepärast võtab paavst vastristitute isikud ja kõik, kes veel neljal maadel pöörduvad, püha Peetruse ja paavsti kaitse alla, määrates, et nad oma vabadusse jäädes kuuluksid ainult Kristusele ja alluksid Rooma kiriku sõnakuulmisele (U. B. 97, v. ka 144). Seesama paavst kutsub 1234 teiste hulgas Mõõgavendade-ordu meistri ning rüütlid enese ette, et need aru annaksid muu seas oma vägivalda-tegudest (kurelaste suhtes) vastristitute vastu, keda nad on orjastanud, olles raskemaks pahanduseks ja komistuseks (scandalum) niihästi teistele vastristituile kui ka paganaile, keda tuleb ristiusku pöörata. Nad on kurelastelt nendega seaduslikult tehtud lepingukirja vägisi ära võtnud ja siis ülekohtusel viisil sõda alustanud ning ilmsüüta verd valanud. Nad on ka muidu vastristituile suurt ülekohtu teinud, maid, omandusi ja muud vara vägivaldselt oma kätte kiskunud. Kõik see takistab nendes maades ristiusu-asja (fidei negotium) ja on usule kahjuks (fidei detrimentum, Livonica 20 ja 21, 10, 42). Ka Riia piiskopi Nikolai on paavst kaebealusena ette kutsunud, ja juba oma kirjas 5. II. 1232 annab paavst oma saadikule juhtnõure Riia piiskopi vastu, kes noort ristiusuistandust oma orjusele on alistanud, mis ristiusku pöörata-avaid paganaid hirmuga täidab ja pöördunuid usu maha-jätmisele (ad apostasiam, U. B. 123) avatleb. Kirjas oma saadikule Villemile (8. III. 1238) teeb Gregorius IX saadikule kohuseks kaitsta vastristituid, keda Saksa ordu ja ka mõned teised vaimulikud ja ilmlikud isikud püüavad orjastada ja neile ei taha lubada vabalt oma vara omada, unustades, et Kristuse usklikeks ei ole vastristitud enam ümmardaja lapsed, vaid vaba ema lapsed, keda Jumala ainusündinud poeg vabastas patuikkest. Saadik peab kindlasti hoolitsema, et vastristitutega nii ümber ei käidaks, et

nad Kristuse märgiga märgitutena mitte halvemas seisukorras ei oleks kui siis, kui nad kuradi liikmed olid (U. B. 157). Et ristiusu levimist hõlbustada ja ristiusule pöördumist õhutada, teeb ta määruse, et kui keegi sulastest, orja-

3. pildistus. Paavst Gregorius IX.

(Cod. lat. mon. 157, fol. 218 järele).

dest või teatavas sõltuvuses oliaist ristiusku pöördub, siis nende vaimulikud või ilmlikud isandad nendele mõnda orjuse kergendust peavad andma ja võimaldama kirikliku usuelu nõuete täitmist (U. B. 158).

Ka keiser Friedrich II on (umbes 1232. a., v. U. B. 112) seletanud nende maade vastristitute suhtes, et oleks jõe seisukord, kui vabadus läheks usu läbi kaduma ja muutuks orjuseks. Ta võtab seepärast kõik noorkristlased tervikuna ja üksikult ühes kõige nende varandusega oma ja riigi erilise kaitse alla, neile jättes jäädavalt (perpetuo) vabaduse ja õigused (immunitates), mis neil enne ristiusku pöördumist olnud. Ta vabastab nad igasugusest alluvusest kuningatele, hertsogitele, vürstidele, krahvidele ja teistele magnaatidele. Nad alluvad ainult püha ema, kiriku, ja Rooma riigi valitsusele, nagu teisedki riigi vabad elanikud.

Peaageu nendesamade sõnadega tunnustab ka Rooma kuningas Rudolf vastristitute vabadust ja võtab nad erilise kaitse alla ühes nende varandusega (umbes 1274, v. U. B. VI. 2750)¹⁾.

1) Vanemad dokumendid, mis meie arhiivides leiduvad, on peaauglikult omandusekirjad, õigusekirjad ja eesõigusekirjad, sest et need kõige tähtsamad olid oma õiguste ja eesõiguste maksmapanekul ja kaitsmisel. Ka ordu ja piiskopid opereerisid omavahelistes tulides ja võitlustes alata seesuguste paavsti (ja keisri) antud kirjadega. Oleks huvitav olnud, kui ka pärismaalased nendele ehk nende kohta paavstide ja keisrite poolt antud eespool-nimetatud vabadus-kindlustuskirju oleksid alal hoidnud ja nendega opereerinud orjastamisaegadel. Ei või ütelda, et ordule saadetud paavstide kirjad, milledega nemad siis võimsasti opereerisid, sisuliselt ja vormiliselt alati kindlamakujulised olid, vahel pigemini vastupidi.

On andmeid, et näit. kurelased ja saarlased paavsti ees katseid tegid sel kombel opereerida. Kuid kurelastelt võtsid ordumehed kohe alguses äraandliku vägivallaga ühe lepingukirja ära, millele kurelased õigusega tugesid. On ka rohkesti teateid alal hoidunud, et ordu püüab vaenu korral isegi piiskoppide saadikuid takistada paavsti juurde pääsemast. Pärast tuli ette, et ka vasallid võtsid pärismaalastelt juhtuval korral neil olevaid õiguse- või omandusekirju ära, pärastpoole näit. n. n. vabadelt talupoegadelt, või aga muutsid vanad kirjad enese poolt antud kirjade vastu ümber, mis vähemal määral õigusi kindlustasid või endisi õigusi kärpsid.

Paavstide ja keisrite eespool-nimetatud kirjad olid üldist laadi ja maksid kõikide kohta. Üldise korra muutusel ei saanud aga üksikud isikud nendega ka enam opereerida: arvesse võeti siis paremal juhtumisel ainult veel õigusekirju, mille üks või teine oli „isandalt“ kuidagi saanud just enese kohta.

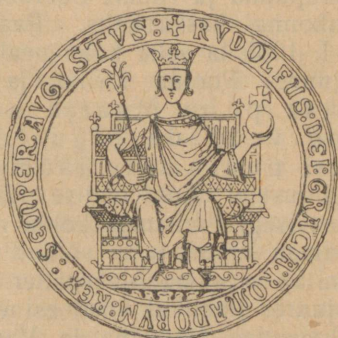
Seesugusest olukorrast selgub, kui raske pidi pärismaalastel olema mõnda vabaduse-kindlustuskirja oma kätte saada, seda alal hoida ja sellega opereerida, iseäranis pärastisel orjuseajal.

Paavstide ja keisrite esildatud vabaduse- ja omanduse-kindlustuskirju arvesse võttes tõuseb aga küsimus: kas ei esine pärastise orduaja olukord sel valgustusel lausa paavstide ja keisrite antud seaduse rikkumise

2. 13. aastasaja keskpaiga ümber hakkas iseäranis paavst Aleksander IV ordu Liivimaal soodustama ja eesõigustama, isegi vahekorras piiskoppidega, paralüseerides piiskoppide voli ja õigusi ordu üle. Piiskopid ei tohi ordu suhtes omale suuremaid õigusi nõuda, kui nende eelkäijatel olnud, ega tohi survet avaldada ordu peale (U. B. VI, 2738). Ordule antakse soodustusi ja eesõigusi jurisdiktsiooni, absoluutsiooni ja kirikuvande alal (v. näit. U. B. 295, 303, 306,

4. pildist. Keiser Friedrich II-se marmorkuju Capua linnas. (Weisser'i „Bilderatlas'e" järele.)

5. pildistus. Kuningas Rudolf Habsburgi pitser. (Weisser'i „Bilderatlas'e" järele.)

307, 333, 335, 339, 349), soodustusi majanduslikul alal (näit. U. B. 302). Paavst kindlustab ordule kõiksuguseid maid (U. B. 345, 346, 347). Alalõpmata kutsub paavst ristosõjale, vahel ordu ja usklikkude kaitseks Liivimaal (näit. U. B. 326, 355, 359), sagedasti just ordu enese kaitseks (näit. U. B. 325, 360). Ristosõja kuulutajad pangu ordu soovisid tähele (näit. U. B. 310, 314). Ristosõitjad teotsegu ordu nõu ja soovi järele (näit. U. B. 325, 353, 355). Ka piiskopid toetagu kõigi oma laenumeestega ordusõdasid (näit. U. B. 350).

tähe all? Pärismaalaste vabaduse- ja omanduse-kindlustuskirju ei ole ju paavstid (ja keisrid) vormiliselt kunagi tühistanud, kuigi nad vähehaaval muutunud olukorraga vaikides leppisid.

Peapõhjus, mispärast paavstid hakkasid ordut alluvusest piiskoppidele vabastama ja ordut nii eesõigustama, oli küll nende veendumus, et ilma orduta ei saaks ristiusu kirik siin maal püsima jääda (v. näit. U. B. 355, 358).

Säärasele ordu eesõigustamisele mõjus teataval määral kaasa vahest ka üks teine kaalutlus: 1246. a. 9. I. (U. B. 188) nimetas paavst Innocentius IV Albert Suerbeeri Preisi ja Liivimaa peapiiskopiks, kel neis maades aga veel piiskopkondagi ei olnud, mispärast ta ühtlasi ka paavsti legaadiks neile maadele määratakse. Ta võib oma soovi järele ühe vabaneva piiskopkonna omale peapiiskopkonnaks ning asukohaks valida. Preisi ordu ei soovinud Preisimaale metropoliiti, kes tema algusest peale piiramata õigusi oleks ehk tahtnud piirama hakata. 1253. a. lõpul vabanes Riia piiskopkond ja Albert Suerbeer valib selle oma metropoliitaankonna keskkohaks. Paavst Aleksander IV kinnitab 20. I. 1255 ta selle koha peale, ühtlasi juurde lisades, et seejuures Rooma kiriku ja armastatud poegade Saksa püha Maarja hospitali ordu meistri ning vendade õigused peavad kõiges ning alati puutumata jääma (U. B. 279). Seda viimast tingimust ei olnud endise paavsti Innocentius IV nimetuskirjas isegi Preisimaa kohta mitte, veel vähem oleks sellest Liivimaa suhtes juttu võinud olla. 31. III. 1255 (U. B. 282) kinnitab seesama Aleksander IV metropolitaankonna piirid, kusjuures imelikul viisil esineb Saaremaa, Tartu, Kuramaa, 4 Preisimaa, Ruteenia ja Versoovia piiskopkonna hulgas, mis selle metropolitaankonna peavad moodustama, ka Viru piiskopkond, mis ometigi Taanile pidi alluma ja 1248. a. 24. II. Innocentius IV poolt Lundi peapiiskopi omaks ka oli kinnitatud. Innocentius IV-da määrusest hoolimata oli peapiiskopp Albert 1247. a. nimetanud Viru piiskopiks munga Dietrich'i. See kandis ka Viru piiskopi nime, täites välismaal kuni 1272. a. kohalikkude piiskoppide aset, aga Virumaale ei ole ta nähtavasti ülepea mitte pääsenud (v. Bunge, Livland die Wiege der Deutschen Weihbischöfe, Leipzig, 1875, lk. 47 jj.). Ka selles kirjas sisaldub eritähendus, et kõige selle juures peavad kõiges ning alati puutumata jääma Rooma kiriku ja ordumeistri ning ordudevendade õigused.

Nii näeme, et ordu õiguste rõhutamine ja ordu soodustamine ning eesõigustamine algas samal ajal, kui Riiga peapiiskopp ametisse sai. Kuigi Aleksander IV-ndat ülepea ordude-sõbraliseks paavstiks peetakse (v. F. Tenkhoff, Papst Alexander IV, Paderborn, 1907, lk. 241), peab siiski oletama, et see ühtelangemine ei ole siin seletatav mitte

ainult paavsti ordusõbralikkusega ega olnud ka päris juhusline, vaid et mõlemate sündmuste vahel oli veel eriline sisemine side: tasakaaluks peapiiskopile, kellele kogu maa kiriklikus suhtes (ja sellega teatavas mõttes ka üldises suhtes) nüüd pidi alluma, hakati nüüd ka ordu seisukohta eriliselt kindlustama ja eesõigustama, kuna ju, nagu nägime, ka selguma hakkas, et ilma orduta võib ristiusuliste valitsus eestlaste, kurelaste ja semgallide seas vaevalt püsima jääda. Paavst soovis ju, et Maarjamaa temale otseteed alluks ja et sellepärast peapiiskopp mitte liiga iseseisvaks ei saaks. Muidugi ei võinud paavstid ka kuidagi selle poolt olla, et ordu omakorda piiskopid ja peapiiskopi enesele alistaks. Kui lugu niikaugemale hakkas jõudma, katsusid paavstid muidugi ka ordu ülekaalu piirata.

Kui ainult Aleksander IV-nda ordusõbralikkus oleks ordu eesõigustamise põhjuseks olnud, siis oleks pärast Aleksander IV-ndat († 1261. a.) lugu ses suhtes jälle võinud muutuda. Selle asemel näeme aga, et näit. ka Gregorius X kõigile prelaatidele 21. VII. 1271 käsu annab Saksa ordu eesõiguste bullasid heatahtlikult vastu võtta ja nende järele käia (U. B. 424). Säärane paavstide seisukohavõtmine kestab ikka edasi ja hakkab siis jälle muutuma peapiiskopi ning piiskoppide kasuks, kui ordu hakkas juba täie auruga kõike valitsust oma kätte kiskuma, tarvitades sealjuures hoolimata vägivalda peapiiskopi ning piiskoppide vastu. Paavstide seesuguse seisukohavõtmisega on osalt seletatav, et ühelt poolt Liivi ordu võim paisus, teiselt poolt aga Liivimaa valitsusekord siiski teataval dualistlikul alusel kujunes.

3. Paavstide seisukoht vastristitute kohta jäi ka nüüd veel, vähemalt teoreetiliselt, enam-vähem samaks, nagu ta siitsaadik oli olnud, ainult, et nüüd ka ordu tunnustatud maaisanda seisukoha omandas ja mõõduandvad peategurid paavstide silmis olid piiskopid ning ordu kui ülemad ja pärismaalased kui vabad alamad. Õiguslikult pidid maaisandate (terrae domini) kõrval seisma, neile alludes, maavanemad (seniores terrae); v. näit. rahuleping saarlastega (U. B. 285). Võitlustes ja tüldes ordu ja piiskoppide vahel tõstetakse paavsti ees, veendumuses, et see tema käsu vastu käib, ikka jälle muu seas kaebust, et ordu türanniseerib vastristituid, mille tõttu ta paganaid või paganuse poole hoidjaid pöördumisest ära hirmutab või isegi ristiusu mahajätmiseks põhjust annab, püüdes kogu Liivimaad oma ikke ning orjuse alla heita, hoolimata

sellest, et see on püha Peetruse omandus; v. U. B. 577, 584, 385, 586 (a. 1299); 661 (a. 1318); 676 (a. 1320); 700 (a. 1324); 778 (a. 1336).

Tegelikult olid ordu võimu paisumisel Liivimaal eestlaste kohta soovimata ja viimaks traagilised tagajärjed: ta mõjus kaasa eestlaste vabaduse ja õiguste hävitamisele.

IV.

Eestlaste elujärg.

Edasi vaatleme eestlaste elujärgi sõjalise ja sisemise kaitse suhtes, kohtumõistmise poolest, majandusliku ja sotsiaalse elu suhtes, et selgusele jõuda, kui palju või vähe neil tegelikult vabadust oli ja mis sihis muutus arenes.

Rahuaeg, mida Läti Hindrek ülistama ruttas, oli üürrike ja ajutine. Ka välistest vaenlastest ja sõdadest nendega polnud puudu ei omal maal ega väljaspool. Peetakse ka röövretki, peaaegu pärismaalaste endiste meetodite järele: rutuliselt sisse tungides laastatakse ning röövitakse maa puupaljaks; paremaks röövretke põhjuseks võib siinjuures osutada asjaolu, et võõras maakond ei olnud veel kunagi enne laastatud (v. näit. Hoeneke kroonika, lk. 17, 19, 35, 36, 37).

Eestlased, nagu teisedki rahvad, andsid sakslastele sõdadeks abivägesid, kes esmalt erirühmadena, küll vististi oma eneste vanematega eesotsas, sakslaste ülemjuhatusel all võitlesid. Saarlastega 1255. a. tehtud rahulepingu järele kohustatakse näit. saarlaste ordu sõjakäikudest osa võtma, talvel oma ratsaväega, suvel oma laevadega, kaastegevad olles orduga kõikide vastu, kes vägivaldselt ja ülekohtuselt ordule kallale kipuvad (U. B. 285).

Eestlaste abivägedel oli sakslaste sõjaväes, kurelaste abivägede kõrval, suur, vahel otsustav tähendus (v. Riimikroonika, rida 826 j.; ka Durbeni lahingu kirjelduses). Paistab, et eestlastele olid sõjakäigud, iseäranis ehk röövretked, meeltnõnda.

Ka omavahelistest sõdadest ordu ja piiskopi vahel pidid pärismaalased osa võtma või selle all kannatama.

Sõjalise kaitse alal etendasid eestlaste juures teatavasti maalinnad suurt osa. Kuidas oli maalinnadega lugu sel ülemineku-ajajärgul? Kas kõik hävisid võitlustes kuni 1227. a. või kisti pärast maha ja jäid parandamata ning tarvitamata?

Me tõime juba Läti Hindreku kroonikast koha XXIX, 1, kus kirjeldatakse olukorda pärast lõpprahu tegemist muu seas sõnadega: „Ja eestlased tulid välja oma maalin-

nadest — kantsidest (de castris suis), ehitasid jälle üles oma ärapõletatud külad ja oma kirikud . . .“ Tähendab, oli veel ka hävimata maalinnu, mis varju andsid. Et sakslased neid oleksid nüüd maha kiskunud või koguni käskinud eestlastel enestel maha kiskuda, ei ole tolleaegses seisukorras mitte mõeldav. Esmalt kadusid Eesti maalinnad ainult seal, kus sakslased nad oma lossideks muutsid või oma lossid asemele ehitasid, nagu Tallinnas, Otepääs, Viljandis, Tartus j. m. Lossid ehitasid sel ajal omale aga ainult maa-isandad, tähendab piiskopid ja ordu, mitte aga veel vasallid. Ka 1284. a. kirjas, kus saarlaste tublisti raskendatud kohused piiskopi poolt fikseeritakse, esinevad ikkagi ainult kiriku lossid (castra ecclesiae, U. B. 490). Pärastki tohtisid vasallid ainult maa-isandate loaga omale kivi-lossisid ehitada. Varemad vasallide lossid on alles 14. aastasajal ehitatud, nagu näit. Rõngu (varemalt 1340. a. ehitatud), Puhja ja teised.

Maa-isandad jõudsid varakult otsusele, et ristiusu vaenlaste naabruskonda ehitatud lossid väga kasulikud on ristiusu vaenlaste taltsutamiseks Liivimaal, nagu Riia piiskopp Nikolaus sellest räägib oma kirjas 19. IV. 1239 (U. B. 163). Paavst Gregorius IX kirjutab 19. II. 1236 oma legaadile Villem'ile, ta manitsegu piiskoppisid, kel on juba kindlad kohad, ordu, kel enda omandused ja lossid, Riia kodanikke, kel oma linn, ja vastristituid, kel on teatav kaitse kantsidest (qui per munimen castrorum aliquam tutelam habere noscuntur), et nad ristiõdijate abiga ehitaksid kindlustatud kohti (munitiones) neile vastristituile kaitseks (pro neophytis), kellele paganad rahu ei anna (U. B. 144). Kas vastristitud pidasid kõnesolevad kantsid ja ehitavad kindlustused ise oma käes või nad olid maa-isandate käes, igatahes pidid nad selle paavsti kirja mõttes esimesel joonel vastristituile kaitseks olema paganate vastu. Ühtlasi näeme, kuidas ainult ühendatud jõul, pealegi ristiõdijate abiga, võimalikuks peetakse kindlustusi ehitada. Losside kaitseks lubas Moodena Villem piiskopile ristiõdijaid võtta 10 päeva jooksul pärast nende jõudmist Väinasuhu, kuni 10 vabatahtlikku nendest; selle järele võisid ka praost, ordumeister ja kodanikud võtta vabatahtlikke oma lossidesse ja töödele (U. B. 83). 1226. a. lubas Honorius III ordule ristiõdijaid lossi kaitseks võtta, kui nad nõus on (U. B. 91). 1238. a. teevad Saaremaa piiskopp Heinrich ja Saksa ordu lepingu, mille järele piiskopp ja ordu ühisel jõul ja nõul Lihula ühes aleviga (suburbium) ehitavad ja oma keskel siis jaotavad ning varustavad (U. B. 156).

Kuramaa piiskopi kirjas 20. XI. 1259 mainitakse, et lossi ehitavad palgatud sulased (servi conducticii, U. B. 343). Aleksander IV-nda kirjast 9. II. 1258 kuuleme, et ordu lossisid ja kindlustusi tahavad neilt vägisi ära võtta mitte ainult paganad, vaid ka palju muid kõlvatuid inimesi. Paavst lubab neile lossisid, mis nad Jumala ja kiriku auks enese käes peavad, igäühe vastu kaitsta, sest et usuasi (negotium fidei) muidu kahju saaks (U. B. 319). See paavsti kiri oli tingitud küll piiskoppide ja ordu omavahelisest suhtest. Vahest nõudsid peapiiskopp ja piiskopid kõigi tähtsamate losside suhtes enesele teatavat maa-isanda ülevaatuse- ehk omanduse-õigust (v. ka U. B. 83), mis siis ordu kaebuste tõttu paavsti mainitud kirja esile kutsus. Aleksander IV määras ristisõdade eesmärgiks ka ordulosside kaitsmist ja nõudis, et piiskopid oma laenumeestega ning alamatega aidaku ka ordule soodsaid kindlustusi ehitada vaenlaste jultumuse vastu (contra insultum hostium, U. B. 350).

Kui sakslastel viimaks korda läks suure mitmeaastase jõupingutuse järel kurelasi jälle alla heita, võeti rahu- lepingusse muu seas määrus, et need, kes ristiusust on taganenud, peavad siis, kui ordu paganate vastu lossi (ein hus) ehitab, üks kuu seal omal kulul teenima (U. B. 405, a. 1267). Semgallisid kohustab 1272. aasta leping lossi ehituse- ja teedetegemis-töödele (U. B. 430).

Nii näeme, et sel ajal oli lossisid ainult piiskoppidel ja ordul, et neid ei olnud veel mitte iseäranis palju, nad pidid esmalt vastristituile kaitset andma, siis aga kõige pealt ordule, et nende ehitamine oli veel suurte raskustega ühenduses. Pärismaalaste omad kantsid etendasid veel teatavat osa. Kurelastel oli veel 1260—1267 palju kantsisid, mida ordul tuli suurte jõupingutustega vallata ning siis ära põletada (v. Riimikroonika). Selle aja sõjas saarlastega nimetab Riimikroonika (rida 6196 jj.) „hagen Car-mele“, tähendab arvatavasti küll Kaarma maalinna¹). 1343. a., peale Tallinna õnnetut lahingut, tegid harjulased (Hoeneke resp. Renner'i teatel) „twe hagen“ ja saarlased ühe (Maapensaare resp. Maapersaare — Luiga, lk. 123). Et Kaarma ja Maapersaare on maalinnad, võib oletada, et ka ligemalt

1) A. v. Transehe järele („Die Eingeborenen Livlands im 13-ten Jahrhundert“, Balt. Monatsschrift, 1896, XLIII köide, lk. 291 jj.) on „Hagen“ õieti eelkants resp. aiaga kindlustatud küla maalinna juures (suburbium resp. urbs, nagu vahel Läti Hindrekul: 9, 8, 11; 11, 5; 30, 4; 30, 5). Seesuguseid pärismaalaste külasid nimetab Riimikroonika ka „Hachelwerk“ (Hakelwerk, tuletatud sõnast Hagen).

tähendamata harjulaste kindlustused olid vahest rutuliselt puukaitsega varustatud vanad maalinnad.

1345. a. rahulepingus kohustati saarlasi oma tugev Maapersaare kindlus maani maha lõhkuma (nüüdsetes Pamma metsades — Kooljamäed, Karja kihelkonnas). Säärasest nõudmisest ei ole varema aja kohta midagi kuulda. Sellest ajast peale ei ole Eesti kantsidel ega maalinnadel nähtavasti enam tähendust ja ikka enam tekib nende asemele sakslaste lossid, järjest enam ka vasallide omi.

2. Kohtumõistmise suhtes jäeti eestlastele esmalt ka omad vanemad alale foogtide kõrval. Foogte panid ametisse maa-isandad, kellele nad allusid, s. t. kõige pealt piiskopid omal alal, siis ka ordu omal alal. Linnades olid linnafoogtid, keda alguses piiskopid ametisse seadsid, pärast ainult kinnitasid. Me nägime, kuidas paavst 1222. a. keelas vägivaldseile mõõgavendadele kaelakohtu pidamist. Paavst Gregorius IX-nda kirja põhjal 24. II. 1236 (U. B. 145) pidi vastritituil õigus olema igal juhtumusel apelleerida piiskoppidele, kes neid pidid õiguse piirides kaitsma. Rahuleping saarlastega a. 1241 määrab, et saarlased 1 kord aastas maksude võtmise ajal foogti vastu võtavad, kes maavanemate nõu järele kohut mõistab (de seniorum terrae consilio judicabit). 1255. a. lepingu järele mõistab ordufoogt kohut mihhlipäevast kuni paastuni. Väljaspool seda tähtaega mõistavad saarlased ise kohut maa õiguslike vaadete ja harjumuste järele. Uute tähtsate määruste maksmapanekuks kohtus on maavanemate nõusolekut tarvis (U. B. 285). Sengällidega 1272. a. tehtud rahulepingu järele peavad foogtid kohut 3 korda aastas „Lätimaa ja Eestimaa õiguste ja harjumuste järele“ (nach dem rechte und der gewonheit des Landes to Letlant und to Eistlant, U. B. 430¹).

1) L. Arbusow („Die altlivländischen Bauerrechte“, 1924, lk. 7 jj. püüab (kuigi tal omal vahel näib kahtlus tulevat) pärismaalaste avalik õiguslikku kohtupidamist eitada või aga mitte arvesse võetavaks tunnis tada. Selle kohta, et sakslased lepingutes, nagu nägime, saarlaste kohtu pidamise määrusi ning harjumusi selge sõnaga tunnustasid, tähendab ta et see sakslaste seisukoht ei olevat teiste eestlaste suhtes mitte tões tatav, ja siis tulevat saarlaste juures arvestada ka tugevaid Skandinaavia mõjusid (mis Saksa õiguslike vaadetega oluliselt sugulased).

Agaga viimane asjalugu, kui seda oletaksimegi, ei muudaks ju fakti, et saarlastel oli avalik-õiguslik kohtumõistmine, mida sakslased tunnustasid ja mis ka foogtide kohtumõistmisele aluseks oli ühes ristiusuliste võimupüüdjate õigusemõistmise normidega; näit. Saksa õiguse maksvust ühel või teisel maal ei saaks ju selle läbi eitada, et tema tekkimisel oletatakse või avalikuks tehakse võõra maa või võõra õiguse mõju.

Kui aga oletada, et saarlased skandinaavlastelt õiguslike vaateid ja korraldusi omandasid, kas on siis hästi mõeldav, et nad oma sugu-

Aja jooksul hakatakse vanemate kohtumõistmist ikka enam piirama foogtide kasuks. Viimaks hakkavad vähehaaval ka vasallid kohtupidamisest osa saama. Vasallide eesõigustamine tekkis esmalt pärismaalaste maamaksude omandamise õiguse alusel.

3. Pärismaalaste peakohustuseks (abivägede andmise ja foogtide vastuvõtmise kõrval) oli maksude maksmine, kõige pealt kümnnise (decimae) maksmine, mis kiriku ülalpidamiseks oli mõeldud. Selle asemel või selle kõrval oli ka teine maks (census) tarvitusel, mida adra pealt võeti resp. ka äkke pealt, kui selle jaoks mitte sama hobune ei olnud kui adragi jaoks (v. leping kurelastega 1230, U. B. 105). Piiskopid määrasid enamasti kümnnise, ordu ja teised enamasti adramaksu. Kuid mitte alati ei olnud säärast vahet: näit. 1272. a. määras Riia peapiiskopp semgallidele kümnnise asemele adramaksu (1 vakk rukkeid ja 1 vakk otri, U. B. 430, § 1). Mõlemad maksud olid ka kombineeritavad ja kumbki moodustas tervikuna maksu maa-isandale. Kümnnisest ühe kolmandiku pidid paavst Gregorius IX kirja põhjal (24. II. 1236 U. B. 145) saama kihelkonna kirikud igas piiskopkonnas, kusjuures tuleb ka tarvilikud kabelid (capellae) asutada ja igale kaplanile maksta 10 hõbemarka. 1241. a. rahuleping kohustas saarlasi maksma adramaksu iga adra pealt rukkeid pool mõõtu, mis harilikult nime kannab „punt“. Nad toimetavad selle vilja laevale, mis viib vilja piiskopile ja ordumeistrile Lääne-maale või Riiga. Preestraid ja kirikuid peavad nad samal viisil üleval nagu enne usust taganemist (U. B. 169). Siit on selge, et sel ajal saarlased maksusid maksid otse maa-isandatele (piiskopile ning ordule) ja kirikule. Need maksud ei olnud mitte igal pool ja igal ajal ühesugused.

Peale kümnnise ja adramaksu oli veel muid vähemaid maksukohustusi, mis kas osalt või viimaks täielikult pärismaalaste kanda jäeti, nagu piiskopi visitatsioonisõitude

vendade kohta mannermaal nüüd ise selles suhtes täiesti mõjuta oleksid jäänud, kui me isegi oletaksime, et viimased ise selles asjas veel nii kaugel ei olnud, mis iseenesest veel vähem tõestatav?

Igatahes ei ole seletused ja vaated, mis pärismaalaste õiguslike vaadete ning harjumuste mõju juba ülemineku-aja kohta täiesti või peaaegu täiesti avalik-õigusliku kohtupidamise kohta elimineerida tahavad, mitte loomulikus kokkukõlas tõelise olukorraga ülemineku-ajal ja säilinud allikate määrustega ning tähendustega.

On tõenäoline, et pärastpoole palju maa pärisrahva õigusest kaduma läks või kõrvale jäeti ja ristiusuliste õigusnormid ikka enam mõõduandvaks said, iseäranis just karistusmaksud ja karistused arendust leidsid, isandate julgeoleku ja kasude seisukohale vastavalt.

kulud ehk n. n. sünodaalprokuratsioonid ehk -maksud (annona sinodalis). Harjulasi ja virulasi kohustati 1259, lõplikult 1281, säärast maksu Tallinna piiskopile maksma, arvates iga adra pealt 2 külimitu rukkeid aastas 2 sõidu eest (10 külimitu arvati ühe riia vaka peale, U. B. 240); v. U. B. 337 ja 475. Vasallid maksid 1 kümnendiku neile osaks saavast kümnisest; selle väljalunastamiseks ostsid nad siis piiskopile 60 adramaad „Vaetele“ ja „Koddiel'i“ külast, mille kohta piiskopp ja siis kuningas 1281 oma nõusoleku avaldasid (U. B. 475).

Rahulepingus kurelastega nimetatakse iseäralist sõjakümnist, mille maksmisest aga kurelased vabaks jäetakse („den teenden des reise gudes“, U. B. 405). Peale nende maksude esineb mõne aja pärast¹⁾ vahel teotegemis-kohustus. Seesugune kohustus esineb rahulepingus kurelastega 1267 (v. U. B. 405), kuna endisis lepinguis sellest midagi kuulda ei ole. Siin nimetatakse teiste kohustuste hulgas (§ 5): „4 päeva tuleb igaühel tööd teha maal, kus ta asub, orduvendadele, 2 päeva suvel, 2 päeva talvel.“ Seda määrust on paljud pärastise olukorra järele nii seletanud, et see tähendavat: 4 päeva nädalas, kuid siis ei saa jaotada: 2 talvel, 2 suvel; või 2 päeva nädalas, kuid siis ei oleks tarvis vahet teha talve ja suve vahel. Tähendab, siin tuleb mõista 4 päeva aastas. Niisamuti määrab Riia peapiiskopp Albert 6. VII. 1272 semgallidele tegu: 2 päeva talvel, 2 päeva suvel, nii et neil 4 päeval iga adramaa pealt üks isik hobusega väljas on maa-isanda kasuks (vooril); teised, kes nii vanad on, et nad töötada saavad, teevad tööd käsitsi (U. B. 430), nagu heina niites, puid raiudes jne. Selgesti on ka öeldud, et see tegu tehakse maa-isandale.

V.

Vabaduse lõpliku kokkuvarisemise teel.

Pärismaalaste elujärje järjest kasvav halvenemine oli tunduvas vahekorras vasallidega. Alguses, nagu nägime, allusid pärismaalased otse maaisandale. Ainult maaisandad olid nende isandad (domini) ja ainult maaisandad rääkisid oma maa-ala eestlastest sõnadega: „minu eestlased“. Maa-

1) Bunge arvamine (legaat Villem'i kirja põhjal 11. IV. 1226), et see kohustus olnud algusest saadik üldine (v. „Geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse in Liv-, Esth- und Curland bis zum Jahre 1561, 1838, lk. 5 ja 18), ei ole ehk küllalt põhjendatud, sest et „exactiones“ all ei tarvitse teotegemist mõista: teotegemine on „servitium“ (v. ka U. B. 626: „c o n t r i b u t i o n u m exactiones“).

isandad tegid pärismaalastega lepinguid, pidasid vahel tähtsail kordadel nendega nõugi küsimustes, mis puutusid pärismaalastesse või terve maa saatusse, nagu näit. piiskopp Albert pärismaalastega 1220 nõu pidas, kui Taani kuningas Valdemar II nõudis, et ta alistuks Taanile. Nii-samuti pidas ordumeister Velven teiste hulgas ka Lääne-maa vastristitutega nõu rahulepingu tegemisel saarlastega 1241. aastal.

Pärismaalaste haritud maatükid pidid neile päriseks kuuluma päritavate ehk päriskohtade nime all (haereditates); siia kuulusid ka nende mesipuud, ühiste heinamaade ja ühiste metsade tarvitamise õigus (välja arvatud endised pühad hiied), kalapüügi-õigus, kus selleks võimalus ja seni õigus olnud (välja arvatud endised pühad veekogud); v. U. B. 248; II, 625; VI, 2760.

Rahulepingus kurelastega 1267. a. on määrus, et iga kurelane, asudes maatükile, mil puudub (omanik ja) pärija (oli ju ka veel rohkesti harimata maad), saab selle koha põliseks omanikuks. Ainult päriskohad ilma seadusliku pärijata (pärimisõiguse kohta v. U. B. 405 § 8) lähevad maaisanda kätte. Ka teatava raske kuriteo pärast võib maaisand pärimisõiguse oma kätte saada; nii avaldasid Saaremaa vanemad lepingus 1255 nõusolekut määrusele, et kui keegi oma sugulase ära tapab, et tema pärandust saada, siis läheb tema pärimisõigus maaisandale ja ta peab sellele hariliku lepitusraha tapmise eest täiel määral ära tasuma (U. B. 285).

Teataval korral võis päriskoht vahel ka võlgade pärast maaisanda kätte minna. Muidu aga, välja arvatud kõik need üksikud juhtumused, pidi pärismaalaste omandus täiesti puutumata ja rikkumata olema.

Pärismaalastest maapidajate kõrvale hakkas vähehaaval uus liik inimesi sigima, n. n. laenumehed ehk vasallid. Tasuks sõjalise või muu teenistuse või teenete eest anti vabu maid laenumeestele laenuõiguse alusel või anti neile kasutada teatavad maaisandale kuuluvad maksud, mida teatava maa-ala pärismaalased olid kohustatud maksma, kuigi paavst Gregorius IX 12. II. 1236 oli ära keelanud kümnist laenuks anda (nec infeudentur decimae, U. B. 144). Laenumehed kohuseks maaisanda vastu oli sõjateenistus (hervart) ja õueteenistus (hovevart, hofvart; v. A. v. Transehe-Roseneck, Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland, I, 1903, lk. 33 jj.).

Mõni piiskopp mõtles vasalle ära kasutada ka kiriku ja piiskopi poole hoidjate vastristitute kaitseks paganausuliste

ehk paganausu poole hoidjate vastu, andes neile asukoha maa-alal mõlemate vahel. Ka Innocentius IV manitseb vasalle 1245 3. IX. (U. B. 186), et nad kaitsku vastristituid paganate tülitamise eest, mille eest nad ka maksu saavad, laenumaid omavad [pro quibus (sc. neophitis) . . . censum accipietis, et feuda . . . retinetis]. Paganate vastu peavad nad mehiselt võitlema, „et teie võimaldaksite rahu teie maa piirides“. Nad olgu rahul sellega, mida neil õigus on saada, ja hoidku oma käed puhtad sündmata nõudmistest (ab exactionibus indebitis).

Kuid neidsamu vasalle võis ka ordu ära kasutada vastristitute rõhumiseks, kes hoidsid piiskopi poole, kui ordu piiskopiga sõjajalal oli (v. Livonica 21, 19. 21. 22).

Maaisandad püüdsid laenumeesteks muidugi neid võtta, kes nende poole hoiavad. Kui taanlased ajutiseks Eestimaalt välja tõrjuti, soetas ordu vahepeal Eestimaale suure hulga ordumeelseid saksa vasalle. Kuigi paavst pärast tühistas nende, asevalitseja ja ordu poolt soetatud laenumeeste õigused saadud laenumaade kohta, leppis Taani kuningas viimaks ometigi järele, et suurem osa neist Eestimaale alles jäi. Brevern'i umbkaudse arvestamise järele oli 1238. a. vasallide käes juba umbes kaks kolmandikku maid Harjus-Virus (v. eespool-mainitud teos, lk. 67 j., 254).

Ka mõni pärismaalane sai laenumaid, näit. taani aja alul keegi Clemens esto, eestlane, kes ristimisel Clemens'i nime saanud. Ordu ajal tagandati ta ja sakslased said ta maad; 1238. a. kõrvaldatakse need sakslased ja maa saab keegi taanlane (Liber Census Daniae järele). Vististi on „Liber Census Daniae“ nimekirjas, kõigest hoolimata, ikkagi veel mõned eestlastest vasallid, mida juba nimede järele peab oletama, kuigi seda ehk mitte kindlasti ei saa tõestada, aga veel vähem vastupidist väidet¹⁾. Ka Kuramaal sai mõni pärismaalane laenumaad; näit. 1253. a. annab Kuramaa piiskopp tõlgile Claus Cure'le (ja teistele) laenuks maid (U. B. 247), jne.

Niikaua kui võitlus (avalikult või varjatud kujul) veel käimas oli võõraste vastu, ei olnud pärismaalastest maaomanikest vist küll mitte palju soovijaidki võõraste isandate laenumeesteks hakata. Alles pärastpoole võis see soov elavamaks minna; järjest seda tagasihoidlikumaks muutus siis aga isandate vastuvõtlikkus selles suhtes.

1) Johansen'i hiljuti ilmunud tööst: „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“, Tartu, 1925, näen, et selle töö autor kindlasti arvab, et mainitud nimekirjas nimetatuid vähemalt 4—5 olid eestlased (lk. 9 j.).

Sel ajal oli vahe laenumehe ja päriskoha-omaniku vahel peajasjalikult see, et laenumehel ei olnud tarvis maksu maksta. Paistab, et juhtuval korral oli päriskohal võimalik ka kümnist välja lunastada (si vero subditi decimas dominis suis redimant . . . , U. B. 165).

Vasallide vahekord maaisandaga võis kohe alguses kergesti halvaks kujuneda: Saaremaa piiskopp on sunnitud orduga lepingu tegema, et ordult oma vasallide vastu tüge saada, kes sõna ei kuula ja kiriku omandust vägivaldselt enese käes peavad (U. B. VI, 2724, a. 1238). Sellevastu ei tarvitsenud vasallide vahekord pärismaalastega alguses, niikaua kui mõlemad enam-vähem üheõiguslikud olid, vahest mitte nii halb olla. 21. II. 1260 peab paavst piiskoppe käskima, et nad kõiki oma vasalle ja alamaid sunniksid ordut võitluses paganate vastu toetama (U. B. 350).

Nii pidi see maaisandate huvides olema, vähemalt nii paistma, kui vasallidele, et neid enese külge jäädavalt kōita, pärismaalaste õigusi ja vabadusi kasvaval määral hakati ohvriks tooma. Ordu kutsus pärast Durbeni katastroofi enesele toeks Saksamaalt vasalle igast seisusest kurelaste maale, lubades neile maid kindlaksmääratud suuruses, vastavalt tulija seisusele (U. B. 362). Et vasallidel õigus oli omale maakohi ehk mõisaid (allodia ehk curia) asutada, seks veel harimata maad tarvitades või vabal kokkuleppel pärismaalastelt ostes, hakkasid nad eestlasi nende päriskohtadelt „ähvardustega, löökidega, palumistega või mak-suga“ ära ajama (a. 1280, U. B. 467). Ikka suuremal määral andsid maaisandad laenuks pärismaalaste maid ning külasid ja suurendasid nende kohustusi, niipalju kui seda lubas reaalsete jõudude vahekord. Paistab, et esmalt ehk peajasjalikult külasid laenuks anti, millel oli ühispõldusid.

Kuidas seisukord pärismaalastele tunduvalt raskemaks läks, näitab Saaremaa piiskopi Hermann'i kirjutus a. 1284 (U. B. 490), mis vastristitute kohustusi nende palve peale kindlaks määrab. Pärismaalaste kohus on: 1) kümnise-maks, mida nad kohale toimetavad, kuhu isandad soovivad, kuid mitte väljapoole piiskopkonna piire; 2) iga adra pealt 2^{1/2} marka kõlisevat raha, 1 kana ja ühe kantsülla puude vedu; 3) 1 päev künda „oma isandatele“ omade härgadega ja omal kulul, 2 päeva niita (küll vist aastas, mitte nädalas, nagu U. B. Reg. 559 arvab, isegi kaheldes); 4) iga vikati (resp. vikatitera) pealt 2 koormat heinu; 5) ka odraleemest (virdest) valmistatavast kaljast osa anda oma isandatele; 6) ehitada kirikulossid ja isandate maju, kui need hävivad tulekahju või vaenlaste läbi; ehitada

oma kirikuid ja preestrite maju; 7) sõjakäigud piiskopi kutsel; 8) ilmlikus kohtus (asjus, mis ei allu otse piiskopile) seisavad nad oma isandate ees, õigusega apelleerida piiskopile.

Kohustuste rida lõpeb märkusega, et kui keegi vabatahtlikult tahab suuremal määral kohustusi täita, tal seks õigus on. Kes aga tahab vastu panna määrustele, on ekskommunitseeritud ja ta vastu võetakse, kui tarvis, veel teisi abinõusid tarvitusele.

Kõigile 7 kihelkonna preestritele tehakse eeskiri, need määrused kirikutes 2 korda aastas vasallidele ja vastristituile ette lugeda, nimelt ülestõusmis-pühal ja Maarja taevaminemis-pühal.¹⁾

Selles kirjutises on öeldud, et need määrused seadis juba piiskopi eelkäija kokku, nõu pidades ordumeistriga, orduvendadega ja kirikuvasallidega; praegune piiskopp uuendab ja kinnitab nad oma kapiitli, Lihula ordukomtuuri ja -vendade, vasallide ja kirikuvanemate (seniorum ecclesiae) nõusolekul.

1) Urkundenbuch nr. 490 on üles tähendatud Turgenev'i järele, kes ta Vatikani arhiivi kogust ära kirjutas, aga mitte ilma vigadeta, U. B. Reg. 559 oletusel.

Vatikani arhiivist lahkesti saadetud fotograafilisest koopias selgub, et see oletus on osalt õige. Selgub ka, et Vatikani arhiivis ei ole mitte dokumendi algkiri, vaid on ise ka juba hilisem koopia, mis leidub Poola nuntsiaatuurkirjade hulgas ja võiks sellepärast ka mõnd viga sisaldada, nagu kogemata kirjutatud „praedecessoris nostris“ või „dominis suis suis“ juba näitab.

Kui võrdleme U. B. 490. Vatikani arhiivist saadetud koopiaga, leiame peale „ae“ ja „e“, ja siis „oe“ ja „o“, „ch“ ja „c“ tarvitamise suhtes vahel lahkumineva õigekirjutuse veel peaaesjalikult järgmised lahkuminekus: Urkundenbuch'i väljaandja enese poolt parandatud (lk. 605, rida 9 ja 10 ü.) „Iherosolomit“ asemel leidub Vatikani koopias ikkagi „ibernorum“ ilma lühendusemärgita (peale lõpu-„m“ kohta käiva lühendusemärgi), nagu Turgenev selle oli üles tähendanud. — Lk. 603, r. 15 seisva „praelibatae“ asemel seisab V. koopias „praetactae“ (mõlemate sõnade tähendus on umbes sama). Lk. 603, r. 22 seisvate sõnade: „duas marchas... cum dimidia“ asemel seisab V. koopias: „duas marcas tinnitu cum dimidio“. — Lk. 604, r. 1 seisva „vitzkatu“ asemel tuleb lugeda V. koopias vist: „vitzkata“ resp. „vitzkater“. — Lk. 604, r. 5 ja 6 seisvate sõnade: „de vino gordii brazni facient“ tuleks lugeda: „de cinno hordei (resp. hordii) brazium facient“. — Lk. 604, r. 14: „plebanorum (domos) aedificabunt“ asemel „domos plebanorum aedificabunt“; lk. 604, r. 30/31 „praesumserit“ asemel „praesumpserit“; lk. 604, r. 37 oletatud (tarvilik) parandus „quivis in“ („quibus“ asemel) ei leia kinnitust. — Lk. 605, r. 2 seisva „Hapassellae“ asemel seisab V. koopias „in Leapasellae“, MCCLXXXIV asemel 1284 (kusjuures selles arvus „2“ hästi väiksem on kui selle arvu teised numbrid).

Piiskopp Hermann I-se (1262—1285?) eelkäija oli Henrik I (Henricus I), 1234—1260. See oleks siis sama piiskopp, kelle ajal ja nimel ordumeister Anno 1255. a. saarlastega lepingu tegi, mis on hästi pehmem kui kõnesolevad määrused. Peaks nüüd arvama, et 1255. ja 1260. aasta vahel kuulutati korraga maksvaks hoopis rängemad määrused, või aga oletama, et see uuendus käib nende määruste kohta, mis Anno eelkäija Andreas (1248—1253) oli tahtnud maksta panna, aga siis Anno poolt 1255. a. pehmendati, nagu 1255. a. leping seda seletab.

Asjakäik oleks siis niisugune, et juba Andreas katsus rängemaid määrusi maksta panna, seda ei jõutud aga läbi viia, ja Anno oli sunnitud lepingumäärusi pehmendama.

Nüüd, 1284. a., katsub piiskopp Hermann I jälle Andreas'e aegseid määrusi maksta panna, vahest ka veel täiendada, põhjendusega, et käesolevad määrused olevat ju juba tema eelkäija poolt vastristitute palve peale kokku seatud.

Ehk aga peame oletama, et saarlaste mässule pärast Durbeni lahingut tõesti järgnesid karmid määrused, mis aga siiski on vähe tõenäoline, arvesse võttes, et saarlased tol korral võrdlemisi varssi rahu tegid, sakslaste seisukord aga veel mitmeiks aastaiks väga hädaohtlikuks jäi.

Nii või teisiti, karmimaid kavatsetud määrusi ei suudetud tol ajal nähtavasti mitte läbi viia, mispärast neid nüüd tahetakse uuendada ja sellega tegelikult maksta panna.

Peaküsimus seisab selles: kes on need „isandad“, kelle vastu piiskopi määratud kohustused on kanda ja kelle ees pärismaalastel ilmlikus kohtus tuleb seista? Piiskopp ja odumeister ei või nad olla, sest nendelt ei saaks siis apelleerida piiskopi poole. Võiks mõelda ehk, et siin nimetatakse nii piiskopi (ja ordu) foogtisid, sest et foogtilt võis apelleerida piiskopi poole ja muidu foogtisid siin kirjutises ülepea ei nimetataks. Piiskopi foogtid võisid olla ehk juba vasallide hulgast. Et aga kõik vasallid juba 1284. a. Saaremaal saarlaste isandad olid nii suurte õigustega ka kohtumõistmise suhtes, ei tahaks arvata. Kümnisemaksu vedu väljapoole piiskopkonna piirisid ei võinud õieti ka vasallidel tõsiselt küsimuse alla tulla, vaid ainult ordul ja piiskopil ja siis ka nende foogtidel. Apelleerimist piiskopile põhjendatakse muu seas paavsti eeskirjaga. Paavst Gregorius IX-nda sellekohane eeskiri käib aga „ilmliku kohtuniku“ (iudice saeculari) kohta (U. B. 145; v. ka U. B. 461: advocatum seu iudicem). Iseküsimuseks jääb muidugi ka, kas neid määrusi selgi korral tegelikult kohe suudeti maksta panna.

Igatahes on Saaremaa piiskopi Heinrich II kirja järele 30. IV. 1293 (U. B. VI, 2760) mõlemal pool Pärnu jõge asuvate vastristitute otsekoheks isandaks veel piiskopp või ordu (neophitorum, qui de juribus consuetis illo domino respondebunt, sub cuius dominio sita est hereditas eorundem).

On tõenäoline, et üks suur osa päriselanikke seisis veel otse maaisanda all (foogtide kaudu), teine osa vasallide all, kelle õigusi nende kohta hakati ühtlustama foogtide õigustega. Viimane liik kasvas ajaga. Kõige varemini said pärismaalaste „isandateks“ küll Harju-Viru vasallid juba eespool-märgitud põhjustel. Oma kirjas 24. VI. 1240 manitseb Taani kuningas Eerik IV kõiki, kes kümnist saavad, et nad igaüks saadud kümnisest ühe kümnendiku Tallinna piiskopile peavad kätte toimetama: „ja nagu eestlased oma isandatele oma sissetulekuid viivad, ei pea meie foogtid ja teised isandad keelduma viimast isand piiskopile osa, mis kuulub temale kümnisest“. Nagu näeme, kuuluvad vasallid siin ka „isandate“ hulka, kuid ikkagi on siin selle nimetusega eeskätt foogtide ja teiste ametmeeste ehk silmapaistvamate vasallide peale mõeldud. Brevern arvab, et rahvavanemate instituut hävis siin 1225—1228 ja kadus täielikult, vasallid said juba siis eestlaste kohta kohtumõistmis-õiguse, kohtumõistmis-õiguse juba ka elu ja surma kohta, iseäranis Virus, nagu Valdemar-Eeriku laenuõigus Harju-Viru laenumehi seks siis õigustas. Taani kuninga eespool esiletoodud kirja põhjal, kus vasalle eestlaste isandaiks nimetatavat, järeldab Brevern, et vasallide täielik kohtumõistmis-õigus elu ja surma kohta jäänud ka uuesti järgneva Taani valitsuse ajal püsima (lk. 255).

Kuid me nägime, et paavsti saadik 1226. a. just Viru vanematest „vanemad ja kohtunikud“ määras (L. H. kroonika XXIX, 7). Veel 1343. a. on ka Harjus „principal Eesten“ olemas (Hoeneke). Kui ordu kohe nii võimatu hoolimatult virulastega oleks ümber käinud, et vasallid isegi nende elu ja surma üle kohtumõistjajaks seadis, siis oleksid ometigi harjulased, kes esiteks veel Taani alla jäid, sellest teada saades pidanud aru saama seisukorrast ega oleks võinud 1227 ühes saarlastega ordumehi aidata taanlasi ka Tallinnast välja ajada! Tegelikult ei olnud vasallide ja ordu seisukoht siin sugugi nii julge ja kindel, et nad oleksid võinud ja julgenud säärasel kuulmata määral harjulasi ja virulasi orjastada, pealegi paavsti põhimõtetele ja selgetele käskudele avalikult risti vastu astudes. Nii-

samuti ei oleks ka Taani kuningas sel alusel orduga võinud kokkuleppele jõuda, kuna kokkuleppele jõuti Stenby's 7. VI. 1238 paavsti saadiku Villem'i vahesobitusel, kellele aga paavstilt ordu seatud vasallide vastu käivad juhtnöörid olid antud, kes ka ise säärase vägistusega ei võinud nõus olla ega seda ristiusule kasulikuks pidada: eespool-esildatud kirjas 8. III. 1238 käsib Gregorius IX mitte kuidagi sallida, kui vastristituid mõnelt poolt püütakse orjastada. Taani kuninga kirjas 1240. aastast nimetatakse veel esimesel kohal foogtised eestlaste isandatena, nagu nägime. 1259 annab Taani kuningas Eerik Glipping Gutvalia kloostri-le mitu küla Eestimaal ning Virumaal ja vabastab nad kõigist kohustustest maaisanda vastu peale harilikkude tööde (consueta servitia) Tallinna lossi heaks kui ka sõjakäikudest osavõtmise kohustuse (U. B. 340), tähendab: tegu on olemas, tehakse aga maaisandale.

Valdemar-Eeriku laenumeeste seadus aga on praegusel kujul alles 1315. aastast peale olemas. Rutemini kui mujal hakkasid siin vasallid kohtumõistmisest osa saama, esmalt vahest ainult kohtupidamise sissetulekutest, siis kodanliste asjade kohtumõistmisest ja viimaks katseid tegema isegi kaelakohtulistes asjades pärismaalaste üle otsustada (v. Transehe n. t. lk. 26.¹)

Bonifatius VIII kirja järele 18. III. 1299 on seisukord Taani Eestimaal niisugune, et eeskätt ristiusuvaenulised paganausu poole hoidjad tahavad siin vasalle täiesti hävitada. Paavst arvab, et kui see neil korda läheks, siis oleks see ristiusulistele raskeks hoobiks, sest et nad levitaksid paganust. Paavst teeb seepärast Riia peapiiskopile ja Tartu ning Saaremaa piiskoppidele ülesandeks vasalle mõjuvalt toetada, et ristiusk seal võidule jääks (U. B. 581).

Nagu paavstid iseäranis siis hoogsalt ordu soodustama hakkasid, kui nad veendumusele jõudsid, et ilma

1) Muil ordumail Liivimaal oli vasallidel pärismaalaste suhtes ainult alam kohtuvõim, sest et nendes maades oli vasalle vähem, kuna ordurüütleid siin isegi küllalt oli (v. Arbusov'i m. t., lk. 41, märkus § 22. juurde, ja lk. 43, märkus § 24. juurde, edasi täiendus lk. 143).

Piiskoppide maade vasallid järgnesid aga vähehaaval õiguste suhtes pärismaalaste kohta Harju-Viru vasallidele, kuigi peab arvama, et nad seaduslikult said kohtumõistmis-õiguse elu ja surma kohta alles Poola kuningalt Sigismundilt 1561: Privilegium Sigismundi Augusti, art. 26. järele põhjendab Liivimaa aadel (nobiles) oma kaelakohtulise kohtumõistmise õiguse nõuet muu seas sellega, et selle õiguse on Eestimaa hertsogiriigi aadel juba ammu Taani kuningatelt saanud ja viimase ajani alal hoidnud; tähendab, neil omal ei olnud seda siisaadik seaduslikult mitte.

orduta saab ristiusk eestlaste juures ja ülepea Liivimaal vaevalt püsima jääda ja levida, olgugi et nad enne ordu peale teisiti olid vaadanud, hakkasid nad nüüd vasallide peale, iseäranis Harjus-Virus, kui ristiusuliste ja ristiusu toetajate peale vaatama, ilma kellela ristiusuliste vastastest ja paganusest raske või koguni võimatu oleks jagu saada, olgugi et paavstid olid harjunud pärismaalaste õigusi ning vabadust rõhutama ja endine paavst oli käskinud Taani Eestimaale pärismaalaste kahjuks sissehiilinud saksa laenu-meeste õigusi tühistada. Nõrgendatud Taanimaal oli aga arvamisele jõudnud, et ta ilma oma vägivaldsete laenu-meeste poolehoiduta, kes juhtuval korral isegi kuningalossid oma kätte kiskusid (U. B. 615 ja 621) ja keda salakaval ordu valmis oli igal juhtumusel toetama, Eestimaad ei suuda oma käes pidada. Kuninga maavalitseja kõrval on hiljemalt 1282. a. peale 12 liikmeline nõukogu (consiliarii regis Daciae, U. B. 491) vasallidest, mis 14. aastasajast peale ülem instants on ka tsiviil- ja kriminaalasjus (Transehe, n. t. lk. 41). Valdemar-Eeriku laenumeeste õiguse põhjal (kirja pandud 1315. a.) kinnitab kuningas laenumehele laenumaa kõige tuluga, kümnisega, maksudega, kõige kaelakohtulise õigusega küla kohta, põllu kohta, metsapuude kohta, vee kohta, niikaugele kui laenumehe piir ulatub (mit aller Nuth, mit Tegedenn, mit tynsen, mit allem rechte in halb vnnde in hande, in dorp, an velde, an holthe, an Walher und also verke also eynes Mannes Marcke wendett“, I peatükk, § 3).

Hoolimata paavsti keelust võeti ja jäeti Harju-Viru vasallide otsusel eestlaste juures tulise faua proov tarvitusele (a. 1306, Reg. 713).

Vasallid räägivad viimaks pärismaalastest nagu enne ainult maaisandad, tarvitades sõnu: „Minu eestlased“ (Estones mei; näit. U. B. 735, a. 1329) jne.

1343 rõhuvad võõrad (peaasjalikult on mõeldud vasallid ehk vasallidest isikud: milites et clientes regis resp. milites et nobiles) kuulmata vägivaldse ikkega, naisi ja neiusid häbistades, omandust ära võttes, eestlastega nagu sulastega ümber käies (Marburgi Wigand'i kroonika 31). Tõuseb rahvuslik võitlus rõhujate vastu, nende toetajate, poolehoidjate ja suguvendade vastu. Eestlased surmavad Harjus, Läänes, Saares kõige pealt saksa vasalle (quam plurimos vasallos ac christianos — Wartberge Hermann'i kroonika; „oma isandaid ja sakslasi“ — sealsamas ja U. B. 814, 820; vanu ja noori, mehi ja naisi, Läänes 1800 hinge — Hoeneke). Harjulased resp. ülepea Taanile allu-

vad eestlased valivad omale 4 kuningat, saarlastel on kuningas Vesse, ka liivlased on omale kuninga oma vanemate hulgast seadnud. Peab arvama, et kõigile neile kuningasile olid antud suuremad volitused, kui olid harilikel vanemil vanasti, olgu see siis ainult sõja puhuks kui väejuhtidele või oli see kavatsetud nii alaliseks, sest et senised kogemused pidid selgesti näidanud olema, et vanemate kaudu ei saa senise ametivõimuga enam maad valitseda. Liivi ordu salakavalal sõnamurdlikul teotsemisel löödi Tallinnat piirav 10 000-line eesti vägi 14. V. 1343, kuna eestlastele appi tulnud Turu foogt Dan Niclisson alles 19. V. päralt jõudis ja siis Tallinnaga vaherahu pidi tegema. Surmati tähtsamad eesti mehed (de principal Eesten), kes olid mässu juhid (Hoeneke resp. Renner).

Tartu piiskopp pidi nähtavasti Pihkva venemaalaste sissetungimist takistama. On arvata, et piiskoppidel seda südikust ei olnud, mis ordul, — ei võinud ju ükski juba ordu jõu paisumine piiskoppidele meelt mööda olla.

Pihkva venemaalased (5000 meest) jõudsid Otepääni. Siis taganesid nad Vastseliina suunas.

Eesti väe riisimeil läks nähtavasti korda vaenlastest läbi pääseda ja Ostrovimaale jõuda (Novgorodi I ajaraamatu järele).

Eestlaste vabaduspüüete mahasurumiseks ning hävitamiseks saatis Preisi ordu Liivi ordumeistrile tema palve peale abiväge: 600 üleni sõjariistus meest, 2 komtuuri, 27 venda (Hoeneke järele) resp. sõjaväge 700 sõjavalmis hobusega (Marburgi Wigand'i järele). Jutt läks laiali, et kõrgemeister on 10.000 meest Liivimaale saatnud (Hoeneke). Üks osa Preisi abiväest jäi Riia lossi ja ümbrusse, küll liivlaste vaolhoidmiseks, vahest ka kaitseks leedulaste võimaliku sissetungimise vastu.¹⁾ Teine osa teotses Sakalas, kolmas ühes Liivi ordumeistriga Harjus.

On teada, et Saksa ordu ei kohkunud tagasi vastaste plaaniliku hävitamise eest: tarvitseb ainult mõelda juhtunud veretööde peale muhameedlaste kallal Idamaal, Preisimaa päriselanikkude hävitamise peale, semgallide äraandliku hävitamise peale, veretöö peale Danzigis, kus surmati üle 10 000 inimese ühes kisendavate lastega, kelle peale ka ristiusu vaenlane oleks armu heitnud paavst Clemens V-nda sõnade järele (kirjas 19. VI. 1310, U. B. 630). Marburgi Wigand ütleb selgete sõnadega, et Preisi kõrgemeister saatis abiväge, et eestlasi, harjulasi, saar-

1) Vahest seletab see osalt ka, miks leedulased alles 1345 Liivisse tungisid.

lasi korruga hävitada (una die vita privari), ja edasi, et Liivi ordumeister saatis siis sõjaväe ühes preislastega, et harjulaste maad rüüstata, tappes raugad ühes noorematega; Marburgi Wigand lõpetab selle kirjelduse tähendusega: mis ka tehti (quod et factum est), tähendab, kavatsus saadeti täide.

Peale tapmist Harjus-Virus ja küll ka Sakalas mindi ühendatud jõul saarlaste vastu veebruaris 1344. Saarlaste Maapensaare maalinna valdamisel olla 9000 saarlast surma saanud ja kuningas Vesse üles poodud (Hoeneke järele; Wartberge Hermann'i järele umbes 10 000). Ometigi ei saadud saarlaste seekord lõplikult alla heita, sest ilm läks soojemaks ja tuli jääd mööda tagasi rutata.¹⁾

Järgmisel talvel tuli ordumeister uuesti veel suurema väega ja laastas maad (Wartberge Hermann'i kroonika järele). Saarlased palusid rahu, kui 8 päeva jooksul oli maad rüüstatud. Vanematega nõu pidades tehti saarlastega rahuleping, mis neid kohustas oma sõjariistad Lihulasse viima, nõutud arvu pantvange andma ja oma Maapensaare kindluse maha lõhkuma (Hoeneke). Sel ajal rüüstasid leedulased Liivimaad ühes 2000 venemaalasega (Hoeneke), kelle hulgas oli vististi suur hulk Ostrovimaale läinud eestlasi ja teisi eesti pagulasi (v. Luiga, lk. 135 j.).

Ordu Tallinna asevalitseja Goswin van Hercke lugemise järele olid Harjus-Virus eestlastest mässu algusest peale ühtekokku 30 000 inimest (noori ja vanu) otsa saanud (siia hulka tuleks Hoeneke arvus ka pagulased arvata). Peale selle olid saarlaste ohvrid ja sakalaste omad. Viimaste kohta on ainult oletusi (v. Luiga, n. t., lk. 139 jj.). Kuid selge on, et selle hävitustöö tagajärjel Sakala lõunapiir viimaks tublisti koomale tõmbus: tühjaks või hõredaks jäänud maakohtadele asusid lätlased.²⁾

Harjumaa kohta tähendatakse 27. IV. 1346 (U. B. 864), et ta on maha jäetud ja lage inimestest (terra desolata est).

1) Marburgi Wigand'i jutustuse järele võiks isegi kahtlaseks jääda, kas ülepea palkidest peakindlust (fortalicium forte), „mida tulega äga nooltega ei saa ära võita“, suudeti ära võtta: tungiti küll aiaga varustatud eelkindlusesse (intravit septa) ja põletati puuosad ära, kusjuures 2000 (mitte 9000 või 10 000) saarlast surma said. Ka järgmise aasta rahutingimus, et Maapensaare tuleb maha lõhkuda, võiks selle poolt rääkida. Wigand räägib ka ainult sakslaste väe langenutest kaitsevalli ees (ante septa), mitte aga kindluse ees või sees (in fortalicio), nagu Wartberge Hermann, nimetades sedasama langenute arvu (500).

2) Selle kohta, et varemast Ruhja, Härgmäe ja osa Koivalinna (Adsel) kihelkonnast (kuni Koivani) kuulusid eestlastele, v. näit. Johansen, m. t., lk. 1 j., 28, 46.

Pärismaalaste kohtasid oli rohkesti peremeheta ning sagegasti pärijata jäänud ja nad läksid siis maaisanda resp. laenumeele kätte. Juba see üksi halvendas ka järelejäänute seisukorda. Laenumehed said vabakssaanud maast muist täiesti oma kätte, muist anti aja jooksul jälle harijatele, kuid algusest peale rängema orjuse alusel. Isegi sõjakohustuse täitmisel on nüüd vasall tema otsekoheks isandaks: eestlased järgnevad malevateenistuses ja sõjakäigul isandale, kelle oma on koht (Estones. . . . dominum, cuius bona sunt propria, . . . in malvam et in expeditionem sequentur. . . ; U. B. 846, 27. IV. 1346). See viimane vasallidele antud eesõigus ei võinud isegi ordule enam meeldida, kui tema siin peremeheks sai. Ordu mõtles koguni selle peale, et mõnda temale kahjulikku eesõigust piirata, kuid see oli juba hilja ja tal ei olnud enam hästi võimalik seda läbi viia: vasallid olid valmis isegi välismaaga konspireerima (v. Transehe, n. t., lk. 14, 85). Lootus, võõrast ikkest pääseda, pidi nii eestlastel raugema. Küll oli saarlastega veel 1345-ndalgi aastal leping tehtud, kuid selle lepingu uueks tingimuseks oli sõjariistade väljaandmine ja oma kindluse mahalõhkumine: Igatahes ei ole suuremaist vastuhakkamistest järgneval ajal midagi enam kuulda. Maa oli elanikkudest ka Saaremaal hõredaks jäänud. Uutel vasallidel oli lõikust. Juba vasallide ligiduse ja rohkuse pärast ei võinud eestlaste kavatsused saladusse ega nende kogunemised tähelepanemata jääda. Tekkivaid liikumisi ja kavatsusi võidi sel teel lossidest kohe alguses maha suruda.

Muidugi ei olnud veel igal pool just nii ränk seisukord juba maksmas kui Harjus-Virus, kuid ta oli ka mujal sarnases sihis arenemas ja sarnaseks kujunemas, kuigi mitte nii järsult ega karmilt.¹⁾

Enam-vähem vabadeks, nagu alguses kõik pärismaalased seda pidid olema, jäid viimaks ainult üksikud, nimelt need, kel seks iseäralised dokumendid („laenukirjad“), kes

1) Dr. Luiga väidab (m. t., lk. 141 j.) õigusega, et eestlaste seisukord Tartumaal sel ajal hästi parem oli kui Harjus-Virus ja mujal; selle väite illustratsiooniks (lk. 142) esildatud koht Wartberge Hermann'i kroonikast on aga küll ekslikult tõlgitud ja interpreteeritud: siin ei räägita mitte sellest, „et a. 1350 Tartus Tartu eesti kodanikud 30 saksa rüütli maha löid, 9 haavasid ning 2 täiesti vigaseks tegid, nende varandust kõvasti rüüstates“, vaid et a. 1350 Tartu kodanikud oma linna ees löid maha orduvendade maa-alala vastristitute 30 meest, haavasid 9 jne.

Vabadusvõitluse ajal oli Tartu piiskopiks Veselus ehk Wessel († 1344), kelle oma vahest oli üks Körber'i poolt (Vaterländische Merkwürdigkeiten, V osa, lk. 393) joonistatud poolik hauakivi näopildiga (v. Mittheilungen . . . XIII k., lk. 85 jj.).

Joon. 6. Tartu piiskopp Wessel'i arvatava hauakivi osa.
(Körper'i joonistuse järele.)

oma kohtadel asusid „Liivi õiguse“ või „Kura õiguse“ alusel, „vabalt ja rahulikult, nagu teised Kuramaa vast-ristitud on harjunud omama laenumaad“ (U. B. 753, a. 1333), „nagu teised vabad kurelased, Kura õiguse järele“ (l. XII. 1439), jne.

N. n. vabad talupojad asuvad oma kohtadel õieti selle- sama õiguse alusel, mille põhjal Liivimaal alguses kõik päriselanikud oma pärisohtade omanikkudeks pidid olema ja jääma. Muutunud oludes on see õigus neile iseäralise lubaduse põhjal alale jäetud. Seesuguste vabamate päris- maalaste vabadusemäär ja iselaad olenes peaaesjalikult sel- lest, kas tuli maksta alalist maksu või kanda ainult ise- sugused kohused (nagu sõjateenistus 1 hobusega, käskjala- ja muud sõidud, „lossitööd“) ja kas oli sealjuures mingi- suguseid kohuseid vasalli või aga ainult maaisanda vastu.

Harilikust, ikka rõhuvamaks muutuvast teotegemisest ja orjusest vasallidele olid kõik need vabamad pärismaalased küll vabastatud. (Pärismaalaste laenumaad ja vabade talupoegade kohta v. Bunge, m. t., lk. 36 jj.; Stavenhagen, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, IV köide, lk. 295 jj.; Arbusov, m. t., lk. 89 j., 92 j.; Johansen, m. t., lk. 9—18).

Ka avalik opositsioon ristiusu ehk ristiusu maksvuse vastu pidi ühenduses viimaste sündmustega igal pool rau- gema ja kustuma. Kuigi vabadusevõitlusest osa võttis ühes paganausu poole hoidjate eestlastega ka osa ristiusu poole hoidjaid võimatu olukorra sunnil ja suuremalt jaolt ühes surma sai, pöördus karistussalkade tegevus arvata- vasti siiski, kui ülepea vahet tehti, enam paganausule kal- duvate teadlikumate eestlaste vastu, ja seda nimelt juba sellepärast, et kergem oleks paavstile (ja muile) oma veretööde kohta seletust anda; pealegi oli ju ka teine osa noorkristlasi mässust nähtavasti eemale jäänud.

Paavst Clemens VI-nda kirjas 21. XI. 1346 (U. B. 6 nr. 2824) mainitakse Tartu piiskopkonna suhtes, et vast- ristitud ja noorkristlased usus kindlamaks on läinud.

Välispidine ristiusu maksvuse tunnustus kujunes üldi- semaks ja üldiseks.

VI.

Vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine.

Nagu sellest, mis eespool öeldud, näha, varises eest- laste vabadus järk-järgult kokku. Ülemineku-aega ei pea omale mitte nii ette kujutama, nagu täieliku orjuse või

koguni pärisorjuse aegu, nagu seda omale enamasti ette kujutatakse või jälle ainult teoorias vahet tehakse.

Eestlased tunnustasid alguses võõrast valitsust ainult niipalju, kuipalju häda seks sundis ja see möödapääsemata tarvilik oli, lootes ja võimaluse järele katsudes sellest jälle vabaneda.

Paavst võttis Maarjamaa ja kõik vastristitud püha Peetruse ja enese kaitse alla ühes kõige varandusega, kindlustades neile vabaduse ja seades kindlaks juhtnööriks nõudmise, et pärismaalased ei tohi, ristiusulisteks saades, mitte halvemaisele tingimustesse sattuda kui siis, kui nad olid uskmatud. Piiskoppidele pidid alluma vastristitud, olles nendes kiriklikes ja poliitilistes raamides vabad täisõiguslikud alamad ja kiriku liikmed. Mõõduandvaks on sealjuures paavstile veendumus: nii saab ristiusk kõige paremini siin maal levida ning püsima jääda ja nii jäävad need maad kõige paremini paavsti otsekohe valitsuse alla. Jätkuvad ristisõjad peavad piiskoppide valitsust selles mõttes kinnitama ja vastristitud kaitsma ning usus kinnitama. Paganauzu poole hoidjate vaenuavaldused ristiusu poole hoidvate suguvendade vastu nõrgendasid eestlaste ühist fronti ja sundisid noorkristlasi abi ning tuge sakslaste juurest otsima ja nendele selle tõttu enam alistuma, kui seda muidu ehk tarvis oleks olnud.

Eeskätt paganausu poole hoidjad ei taha võõra valitsusega hästi leppida, liiatigi et võimumehed, iseäranis ordumehed vägivallategusid toime panevad ja paavsti antud lubadusi pärismaalaste suhtes jämedasti rikuvad. Ühenduses taanlaste vastoluga orduga ja ühenduses leedulaste sõdadega tõstavad eestlased sagedasti võitluselippu. Iseäranis pärast Durbeni lahingut on ordu ja ristiusuliste valitsus kõvasti kõikumas. Paavst hakkab ordu vähehaaval ikka enam soodustama. Ristisõdijad (ja lunastusrahad ristisõjast vabastamise eest) määratakse nüüd otse teed ordule toeks ning ordu käsutada. Paavst jõuab otsusele, et ilma orduta on ristiusuliste valitsus ja ristiusk Liivimaal hädaohus. Nii toibub ordu uuesti, saab veelgi iseteadlikumaks ning mõjuvamaks ja püüab ühes piiskoppidega omale püsivat tuge maal soetada vasallide näol, neid ikka enam vastolusse seades pärismaalastega ja pärismaalaste õigusi neile ohverdades. Vasallid saavad nagu vahemeesteks maaisanda ja pärismaalaste vahel. Esmalt jätab maaisand vasallidele mõnede pärismaalaste üksuste maamaksud, vahest ka kohtupidamise sissetulekud. Vähe-

haaval hakkavad vasallid pärismaalaste üle kohtumõistmisest osa võtma ja seniseid foogtide õigusi omandama. Sel teel muutub pärismaalaste seisukord veelgi halvemaks. Kuna enne oli ainult üksikuid foogte, on laenumeeste arv palju suurem ja järjest kasvamas. Kuna foogt teotseb maaaisanda ülesandel, toimetab vasall oma isiklikes huvides, püüab suurendada maksusid, tegu, sõltuvust, lubades omale vägivaldsust, esinedes „isandana“. Alguses tekib seesugune seisukord osaliselt, kuid hakkab siis (võimaluse järele) ikka üldisemaks olukorraks kujunema, iseäranis Harjus-Virus. Harjulased katsuvad juba 13. aastasaja lõpul mitmel korral vasalle hävitada. Kuna enne paavstid noorkristlastele kategooriliselt vabadust nõudsid, kümnise laenuksandmist keelasid, paljude laenumeeste laenuõiguse tühistamist Harjus-Virus nõudsid, esineb paavst Bonifatius VIII juba Harju-Viru vasallide kaitsjana kirjas 18. III. 1299. Arusaadavaks saab paavsti seisukoht, kui kirjast selgub, et paavsti silmis esinevad vasallid siin ristiusu kaitsjatena. Eestlased, kes neid soovivad hävitada, tahaksid paavsti arvates nende hävitamise järele paganust levitada. Nähtavasti on paavst arvamisele jõudnud, et piiskoppidest, ordust, ristiõdadest ikkagi veel küllalt ei ole seks, et eestlaste juures ristiusuliste valitsus ning ristiusk kindlasti püsima jääks ja leviks. See oli aga paavstidele peaeesmärgiks olnud, ja isegi varemini tagasilükatud abinõudega võidi aja jooksul leppima hakata, kui nad peaeesmärgile jõudmiseks tarvilikud paistsid. Paavstide seesugust seisukohta arvestades püüdsid Liivimaa võimumehed oma tegevust ja oma soovide teostuse tarvidust ikka selles valguses kujutada, nagu oleks see kõik ristiusu püsimisele ja levimisele tarvilik. Eestlaste visa vastupanek ja opositsioon oli vastastele heaks juhuseks, et paavsti ja teisi uskuma panna, et ristiusu püsijäämist ja levimist eestlaste juures võib ainult säärase nende poolt tarvitatud abinõudega läbi viia. Kui kaugele näiteks ordu ses suunas võis minna, seda illustreerib Leedu kuninga Gedimin'i kiri paavstile a. 1323 (U. B. 687), kus ta seletab, et ordurüütli ülekohtuselt ja äraandlikult toimetavad, rahusaadikud surmavad, kirikuid põletavad, vaimulikke vangi võtavad ja surmavad, maid laastavad, aga sealjuures seletavad, „et teevad seda selleks, et ristiusulisi kaitsta“!

Nii võidi ka vasallide soetamist ning eesõigustatud seisukorda seadmist ja muid pärismaalastele kahjulikke ettevõtteid paavstile niisugustena kujutada, mis nagu oleksid ristiusu-asjale Liivimaal hädatarvilikud, tarbekorral mõju

avaldamiseks paavsti peale ka intriigisid, altkäemaksu ja muid sarnaseid abinõusid paavsti õukonnas appi võttes.

Kui paavst Bonifatius VIII mainitud kirjas vasalle tahab hävitamise eest kaitsta, ei ole ta sellega veel pärismaalaste kasvaval määral kavatsetavat orjastamist heaks kiitnud. See paavst oli küll võimu- ja raha-ahne (v. W. Drumann, Geschichte Bonifacius des Achten, 1852), kuid ka tema kutsus kirjaga 7. I. 1299 ordumeistri kaebealusena oma ette, muu seas just ka vastristitute türanniseerimise pärast (U. B. 577). Õige on aga, et paavstide kirjades aja jooksul pärismaalaste vabaduse nõudmised raugema hakkasid ja paavstid muutunud olukorraga viimaks nähtavasti kui sündinud faktiga vaikides leppisid ehk leppima pidid.

Tegelikult ei mõjunud Liivimaal paavstide eeskirjad pärastpoole ka mitte väga palju. Niikaua kui ilma ristisõdijateta võimatu oli läbi saada, tuli paavsti eeskirju ja soove enam arvestada. Oli viimaks ristisõdade aeg lõppenud või ei olnud välismaa abi tarvis, ei hoolitud paavsti kirjadest palju või ainult moodu pärast ja enam silmakirjaks. Paavsti nõudmised vastristitute vabaduse asjus jäid viimaks teooriaks, millest praktika hoopis lahku läks. Liivimaale sissetunginud sakslased olid üldiselt valmis kõike ära kasutama ja nii kaugele minema, kui kaugele toores jõud minna jaksab ja see neile kasulik on. Kui paavsti poole apelleeritakse ordu talitusviisi vastu, olla ordumeeste harilik ütlus: „Meie oleme teile ise paavstiks, ja kui ka paavst teie keskel elaks, ta peaks, tahes või tahtmata, meile jätma, mis meie oma; ja paavst võiks teist liiga kaugel olla.“ Oma vägivalda näidates hüüavad nad siis: „Kus on nüüd teie paavst?!“ (U. B. 585). Ehk nad ütlevad, kui nad siis kedagi surmavad: „Paavst saab sind aitama“ (U. B. 616, a. 1305 14. IX).

Harju rüütel Dietrich Vietinghof tõendas, et Liivimaa on ilma paavstita ja keisrita vallatud ja et nendest siin maal vähe räägitakse (U. B. V, 2709).

Kirjades paavstile (või kuningale), kus ennast kaitsta tuli või oma soovide teostust paluti, püüti üldiselt aga näidata ja tõendada, nagu oleks ristiusu püsimine ning levimine ja vastristitute hea käekäik neile südameasjaks, vastaseid aga just nende asjade vastu eksimises süüdistades, nagu seda maaisandate kaebe- ja seletuskirjad paavstile selgesti näitavad.

Ka vasallid hakkasid varssi sarnaseid silmakirjalisi kõnekäändusid tarvitama, näit. kirjas Taani kuningale Kristof I-le a. 1259 seletavad nad, et nad piiskopiga on

sünodaalmaksu asjus kokku leppinud ja paluvad selle kokkuleppe kinnitada, ühtlasi öeldes, et nad sellega on tahtnud iseäranis silmas pidada „maa kasu ja vastristitute soodustust (utilitati terrae et commodo neophitorum intendentes)“, kuna nad tegelikult ometigi selle kõnesoleva sünodaalmaksu maksmise viimaks terves ulatuses vastristitute peale veeretamid.

Säärane asjade tõelisest seisukorrast erinev kõneviis paistab Liivimaal traditsiooniliseks saanud olevat, kui isandad (pärastisel ajal ka vasalkonna järeltulija rüütelkonna esindajad) ülemusele või muidu avalikult maa ja pärismaalaste asjus seletust annavad. Ainult see komme jäi lõppude lõpuks paavstide vabadusetootustest ja -nõudeist pärismaalastele Liivimaal. Selge on, et kui paavstide esitsa avaldatud nõudmised teostust oleksid leidnud, olukord eesti rahvale lahedamana oleks kujunenud ja ühtlasi — kristlikumana.

1343.—1345. a. sündmused ei suutnud rahvast võõrast ikkest ja rõhumisest vabastada, nõrgendasid aga eestlasi tunduvamalt kui nende vastaseid, iseäranis kui arvesse võtta Preisi ja Liivi ordu karistussalkade rahva hävitamist ning külade laastamist. Kuna vastasel kosumisvõimalused pärast neid sündmusi soodsamad olid, puudusid nad eestlastel õieti täiesti. Sellepärast mõjusid ka võõraste sõjakäigud, kuigi nad eeskätt sakslaste (ja vahel ehk osalt ka ristiusuliste poole hoidjate eestlaste) vastu olid sihitud, ometigi kurnavamalt eestlaste kui „isandate“ peale.

Läbikäimist raskendati kasvaval määral juba omal maal, rääkimata läbikäimisest ja kaubandusest välismaaga. Kõik siirdus võõraste kätte. Igale poole asusid võõrad etteotsa. Tegu, orjus, väesus, teadmatus jäid pärismaalaste osaks. Kõik mõjus seks kaasa, et eestlaste vabadus lõplikult pidi kustuma ja alata võis pime orja-aeg.

Lõppsõna.

Käsiteldud pikal ülemineku-ajal eestlasi vaadeldes oma vabadust kaitsmas, ei või ütelda, et nad iseäralise tugevuse poolest silma paistaksid ja näit. leedulastega selles suhtes sel ajal suudaksid võistelda, kuigi nad oma sõjalise tubliduse poolest Vana-Liivi rahvaste eesrinnas seisid. Juba nende arv ei olnud suur ja võõras ike heitis järjest tumestavamaid varjusid nende elusse ja vabadusse.

Kui me aga silma ette seame, et eestlaste täielikuks orjastamiseks õieti ära kulus ligi 1¹/₂ aastasada ja selleks

tarvis oli paavste ja piiskoppe, kaupmehi ja kodanikke, järjest korduvaid ristsõdasid ja üleskutseid uutele, Mõõgavendade ordu ja Saksa ordu, vasallid ja Preisi abiväge, saame ettekujutuse imelikust vastupidavusest ja meelekindlusest eestlaste püüete taotlemisel, kuigi neil ehk asjade seisukorra hindamine osalt puudulik oli, nii näit. Taani valitsuskorra suhtes alguses, oma vanemate võimu suurendamise suhtes, ordu tõelise seisukoha suhtes, ristiusu ja noorkristlaste suhtes.

7. pildistus. Haapsalu lossi müür ja mullavall edelapoolsest küljest.
(Foto Grünthal, Haapsalus.)

Õieti veel selgemalt kui vahetpidamata võitlustes, milledest räägib Läti Hendriku kroonika, tuleb sel ikka rõhuvamaks kujuneval ülemineku-ajal ilmsiks eestlaste imeksapanemisväärt visadus ja kangekaelne paindumatus. On alanud taganemine tervel liinil ja positsioonide käest-andmine. Kuid igal positsioonil on visa vastupanek, võimaluse järele isegi uus kallaletung, hoolimata isegi sellest, et see uusi vastaseid ning uusi karmimaid abinõusid nende vastu esile kutsub ja nõiaringi lülisid täiendab ning koomale tõmbab.

Pikk vastupanek pidi viimaks ikkagi sellega lõppema,

et kõik tähtsamad positsioonid läksid võõraste kätte. Võõraste käsutada ja kasutada pidid nad andma oma senised ajaloolised saavutused ja kultuurilised kogemused. Nende käsutada ja kasutada jätma oma maa ja selle aetud ning kaitstud piirid, oma jaotatud maakonnad ja korraldatud kihelkonnad, oma haritud adramaad ja puutumata metsmaad, oma sadamad ja kaubateed.

Võõrastele andsid nad tuleviku jaoks n. ü. korralduskava, kus ära märgitud pühad paigad, kus harjumus ning sünnis on jumalust kummardada, kindlad kohad, kust võib maad kaitsta ja valitseda, külad ja kohad, mis sündsad rahva kogumiseks ning koostööks. On ju teada, et ka ristiusu kirikud ehitati meelega enamasti samadele kohtadele, kus rahvas juba paganatena jumalust austas, lossid aga enamasti maalinnade kohale¹⁾ või nende ligidusse. Losside varjul tekkisid endisel eeskujul ja endise saksakeelse nimetusega agulid, alevid (Hakelwerk), milledest siis mõned linnadeks sõna praeguses mõttes arenesid. Võõraste käsutada ja kasutada jäid viimaks eestlaste terve tööjõud ja nende kogemused siin maal.

Rahvas ise aga pidi uuesti maast madalast arenemiskäiku algama raskeimates tingimustes. Sealjuures jäi temale alale vaid kustumata õigus iseenese peale, kustumata õigus oma kodumaa peale, kustumata õigus selle peale, et kõik see, mis sel teel eelseisval ajal püsivat ning kultuurilist kodumaal peaks tehtama, peab kord rahva tulevaile põlvedele osaks ning omaks saama, kui need seni suudavad püsida ja õiglaselt sinna püüavad, et aeg seks täis saaks.

Selles arenemisseaduses peituv as õiguses ja väljavaates on midagi lepitavat.

Selle õiguse ja väljavaate teostus on eesti rahvale nüüd viimaks saanud. Tema visadus on tuleproovi läbi teinud. Kõige pealt oma visaduse tõttu on rahvas suutnud püsima jääda.

Senise visadusega tuleb nüüd vabaneda hingenõrkusest ja hingemudast, mis pärit tumedast minevikust ja kirgi äratavast olevikust, ja anduda kaunistele ülesannetele, tegudele ja töödele ristiusu ja ristiusulise kultuuri vaimus.

1) Maalinnade kohale on ehitatud (v. E. Laid, Eesti muinaslinnad, Tartus, 1923) Tallinna, Tartu, Viljandi, Lihula, Tarvastu, Helme, Karksi, Porkuni, vahest ka Haapsalu loss, nagu Russwurm (Das Schloss zu Hapsal, Tallinna, 1877) ka viimase kohta seda arvab. Prof. Tallgren'i lahke teate põhjal ei saa Haapsalu suhtes küsimust siiski mitte jaatavas mõttes otsustada, enne kui koha peal põhjalikke kaevamisi ei ole ette võetud. Oleks soovida, et seda tehtaks.

